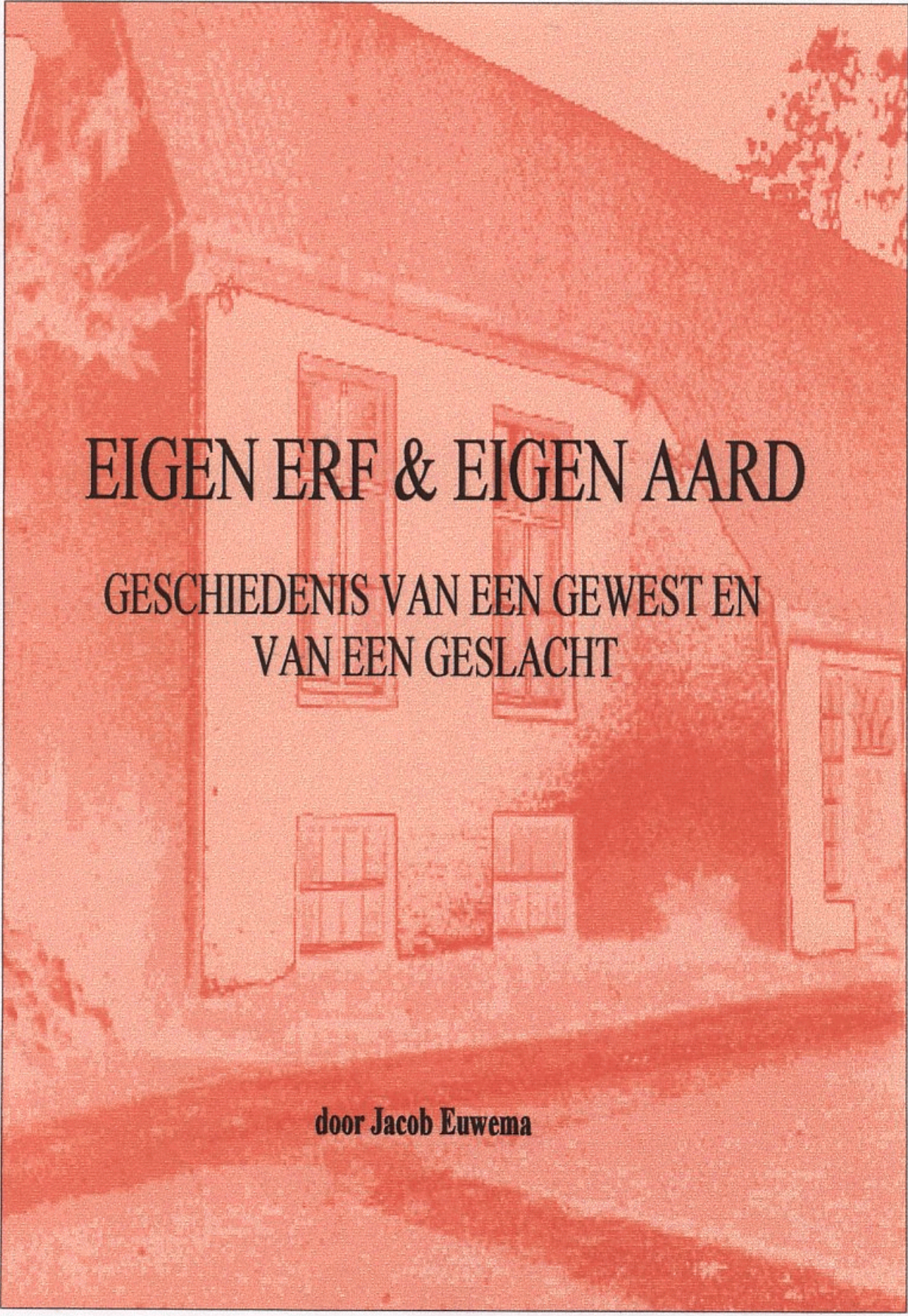

A red-tinted photograph of a building facade, likely a school or institutional building, with several windows and a door. The image is used as a background for the book cover.

EIGEN ERF & EIGEN AARD

GESCHIEDENIS VAN EEN GEWEST EN
VAN EEN GESLACHT

door Jacob Euwema

Een 'eigenaardig' scheppingsverhaal vertelt het volgende over eigen **'erf & aard'**:

Toen de grote Schepper zo ongeveer gereed was met het formeren van de verschillende volksaarden, nam Hij verstrooid nog een kluitje vette zeeklei van tussen Eems en Lauwers ter hand en blies daarin Zijn levensadem.

Het kleine kereltje dat daardoor tot leven kwam stond met beide benen wijd uiteen op de kleverige grond waaruit hij was gevormd. Anders dan de anderen putte hij zich echter niet uit in dankbetuigingen voor het hem geschonken leven, maar bleef hij zwijgend en fronsend zijn Schepper aanstaren. Enigszins verontrust hierover verwaardigde deze zich om aan zijn schepseltje te vragen:

'Zugst mie nait? Ik bin dien Heer en Schepper!'

('Zie je mij niet? Ik ben jouw Heer en Schepper!')

Waarop dat pas geschapen Groninger boertje onvervaard moet hebben geantwoord:

'Ken mie niks sceel'n wel Ie binn'n - van mien aarf oaf!'

('Het kan me niets schelen wie U bent - van mijn erf af!').

Het GEWEST waar het over zal gaan is het zgn. **WESTERKWARTIER**, ten tijde van de Republiek het westelijkste van de drie Groninger 'kwartieren' (naast Hunsingo en Fivelingo) die samen de Groninger Ommelanden vormden -

(Friesland was zo opgedeeld in 4 kwartieren: De elf steden, Westergo, Oostergo en Zevenwouden)

- en die vanaf de oude tijden heeft bestaan uit de volgende vier 'gouwen' (waarvan de beide eersten heel vroeger een soort eiland vormden, omgeven door brede takken van de Lauwersboezem) - doch naderhand nog slechts uit drie onderkwartieren (of smaldelen) met weer een wat andere kerspel-verdeling:

Humsterland (Hugmerchi: het gebied tussen Hunze en Lauwers) met de kerspels Niehove, Oldehove en Saaxum (eerder ook Achtkarspelen: Buitenpost e.o.)

Middag of **Middacht**: het meest oostelijke deel van het Westerkwartier, westelijk van de Hunze (het Reitdiep). Behoorde in nog vroeger tijden tot Hunsingo (Middacht is vermoedelijk afgeleid van Midgo of Midoog: middelste gewest of eiland) met Ezinge, Feerwerd, Garnwerd, Oostum, Franssum, Hoogkerk, Leegkerk, Dorkwerd (en Wierum) en later ook Aduard (als kerspel i.p.v. als klooster)

Langewold met Zuidhorn, Noordhorn, Faan, Niekerk, Oldekerk, Sebaldeburen, Grootegast, Lutjegast en Doezum (en vroeger ook delen van Grijpskerk en Visvliet)

Vredewold met als Oosterdeel: Oostwold, Lettelbert, Lukaswolde, Midwolde en Tolbert
(en vroeger ook Hoge- en Lagemeeden, later ook nog Leek), en
als Westerdeel: Niebert, Nuis, Marum, Noordwijk

Het GESLACHT betreft die tak van de **IWEMA's** (van Niebert)
die na tien generaties uitloopt op de **EUWEMA's** (van Lutjegast)

- vanwege een naamsverbastering bij de aangifte van Pieter Bonnes Iwema/Euwema
op 1 augustus 1836 in de gemeente Grootegast (zie pag. 92) -

hetgeen erop zou kunnen duiden dat de familienaam Euwema toen reeds bestond (en op z'n Gronings uitgesproken klinkt dat zo ongeveer als Iwema...). Die andere en 'echte' Euwema's zouden afkomstig kunnen zijn geweest uit Lutjegast, waar in een vroegere rij oude heerden in de richting van Westertzand (Niekerk) onder de vele fraaie Fries-Groningse namen ook al een 'Euwema' voorkwam (nl. in de volgorde: Frouwema, Tassema, Bennema, Rickerda, Friersama, Benckema, Papema, Jullema, **Euwema** en Luppema). En het zijn waarschijnlijk de nakomelingen van die oorspronkelijke Euwema's geweest die later o.a. in Kornhorn e.o. woonachtig waren.

De nu volgende 'vaderlandse' (nationale) en 'moederlandse' (provinciaal, regionale) geschiedenis is grotendeels ontleend aan resp. vooral gebaseerd op:

'De lage landen bij de zee' door Jan & Annie Romein (4e druk - 1961)

'Geschiedenis van de Nederlandse stam' door P. Geyl (paperback-henuitgave - 1961)

'De Lage Landen - 1780-1980' door Ernst H. Kossmann, hoogleraar te Groningen (5e druk - 1986)

'10000 jaar geschiedenis der Nederlanden' onder redactie van (de noorderlingen) Klaas Jansma en Meindert Schroor (herdruk van 'Onze Vaderlandse Geschiedenis' - 1991)

'Mensen van klein vermogen Het kopergeld van de Gouden Eeuw' door A.Th. van Deursen (afkomstig uit Groningen) - 1991

'Historie van Groningen - Stad en Land' door W.J. Formsma e.a. (1e druk - 1976)

'Tussen Hunze en Lauwers' door G.H. Ligterink (1e druk - 1989)

Verder is (o.a.) gebruik gemaakt van:

'Geschiedenis van de Kerk in Nederland' door Weiler, de Jong, Rogier en Mönnich (Aula-reeks - 1962)

'Kerkvorsten en kerkvervolgers' door A.J. Visser (Salamander - 1961)

'Vroomheid in hout en steen - Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland' door R. Steensma (Baarn - 1968)

'De glans der middeleeuwen' door Regine Pernoud (Prismareeks - nr. 176)

'Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden' door H.P.H. Jansen (Prisma compendium - 1965)

'Lexicon - geschiedenis der Lage Landen' door H.P.H. Jansen (Spectrum - 1983)

'Hoogkerk door de eeuwen heen' door S. Akkerman en G.L. Smid (De vuurbaak - 1990)

'Dorp naast een stad - Hoogkerk van 1770-1914' door P. Kooij (red.) (van Gorcum - 1993)

'De Griffie van de provincie Groningen 1814-1825' door P. Gaaike Euwema (doct. scriptie RUG - 1987)

'Rondom de reductie - vierhonderd jaar provincie Groningen' red. Boekholt e.a. (Gron. Hist. Reeks nr. 10 - 1994)

'Adel in de Ommelanden - Hooftelingen, Jonkers en Eigenherfden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw' door H. Feenstra (Wolters-Noordhoff - 1988)

'Een vergeten plattelandselite - Eigenherfden in het Groninger Westerkwartier van de vijftiende tot de zeventiende eeuw' - door H. Feenstra en H.H. Oudman (Fryske Akad.- Ljouwert - 2004)

'Groninger borgen en Drents havezaten' door Herma Kamphuis (Walburg Pers - Zutphen)

'Genealogie IBEMA' door R.H. Alma (Groninga - 1984)

'Stemmen van Groninger dijken' door Aafke Steenhuis (Pandora - 2001)

'De graanrepubliek' door Frank Westerman (Atlas - 1999)

'Golden raand - landschappen van Groningen' door Meindert Schroor en Jan Meijering (2007)

De vroegste historische gegevens betreffende de stamboom zijn vnl. ontleend aan het

'INVENTARIS VAN HET HUIS-ARCHIEF VAN DE NIENOORD

gedeponeerd in het oud-archief in Groningen opgesteld door

Mr. J.A. Feith - Commies-chartermeester bij het Oud-Archief in Groningen' d.d. 1890

'Supplement-Inventaris van het Huisarchief van de Nienoord' opgesteld door

Dr. W.J. Formsma d.d. 1967

NEDERLAND 3000 v.C.

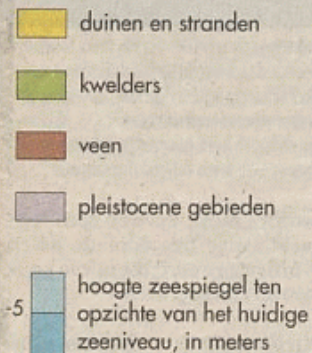
- water
- kwelder
- veen
- rivierklei
- strand, duin
- hoge zandgronden
- oude gronden

NRC Handelsblad 230891/ Bron: 'Verleden Land', Meulenhoff Informatief

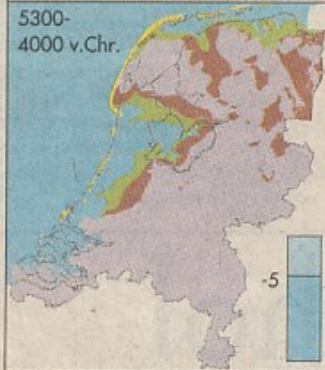
De vorm van Nederland

Nederland heeft er door de eeuwen heen steeds anders uitgezien. Vooral de hoogte van de zeespiegel bepaalde de vorm van het land. Gedurende de ijstijden lag het zeepeil 45 meter lager dan nu. 10.000 jaar geleden, toen het warmer werd, smolten de ijskappen van de polen en steeg het zeeniveau tot 11 meter onder het huidige: de Noordzee ontstond. Sindsdien is het zeeniveau steeds langzamer gestegen.

Vroege Nieuwe Steentijd

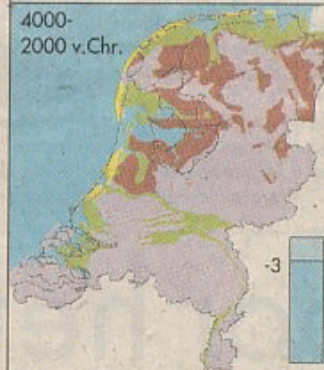
5300-4000 v.Chr.

De zee stroomt het land in. Een deel van 'Flevoland' loopt onder water. Er wonen mensen op rivierduinen en oeverwallen.

Late Nieuwe Steentijd

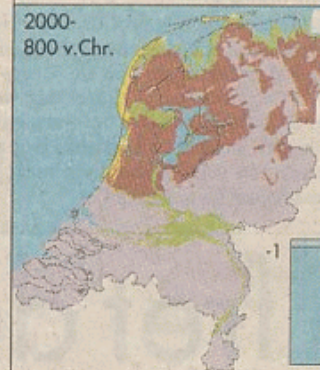
4000-2000 v.Chr.

De duinenrij wordt alleen nog onderbroken door riviermonden en een zee-gat in Noord-Holland. Door aanvoer van zoet water ontstaan veengebieden.

Bronstijd

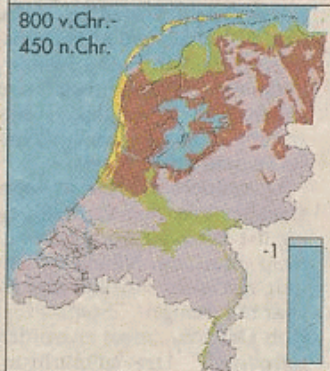
2000-800 v.Chr.

Zeegaten slibben dicht. De rivieren kunnen hun water niet kwijt. Flevoland verdrikt langzaam.

IJzer- en Romeinse tijd

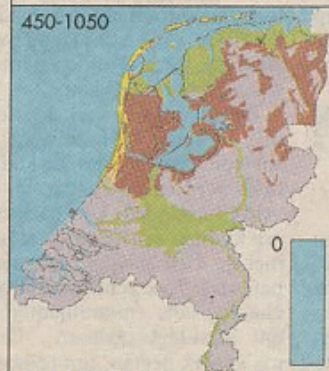
800 v.Chr.-450 n.Chr.

Het zoetwatermeer Almere breidt zich uit. Als het meer door het veen in het noorden breekt, ontstaat een binnenzee.

Vroege Middeleeuwen

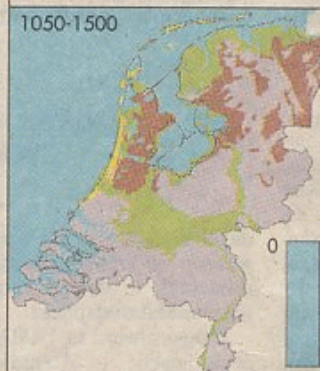
450-1050

In de veengebieden van Noord-Holland ontstaan meren in de doorgebroken duinengordel.

Late Middeleeuwen

1050-1500

De zee slaat de kustvenen weg, die kwetsbaar werden door ontginning. Mensen bouwen terpen en dijken.

WAT ERAAN VOORAF GING - van de prehistorie tot aan het begin van de nieuwe tijd

Als de naam Iwema voor het eerst, voorzover is nagegaan, opduikt in de annalen is de 'nieuwe tijd' (vanaf 1500) nog maar net begonnen. Daaraan vooraf gingen de 'middeleeuwen' (vanaf ca. 400), de 'oude tijd' (in deze streken vanaf ca. 50 na Chr.) en vervolgens oneindig ver terug de (onbeschreven!) prehistorie. De sprong terug in de tijd, vanaf 1500 tot ver voor het jaar 0, is vele malen groter dan het tijdvak van heden tot 1500: nog geen vijf eeuwen en slechts zo'n dertien generaties omvattend. Het gedwongen verblijf van het volk Israël in Egypte en de uittocht naar het beloofde land omvatten eenzelfde periode van ca. 450 jaar! Om een en ander te relateren (en verder te relativeren) dient de volgende globale tijdbalk, met als

oriëntatiepunten:

Paleolithicum (oude steentijd) geologisch: pleistoceen	500000	Met 3 ijsstijden, de 1e tot 180000, de 3e tot 10000. Homo erectus (ca. 500000) en Homo sapiens (ca. 50000): de zgn. Neanderthaler. De huidige mens stamt van ca. 10000
laat-paleolithicum	60000	
Mesolithicum (midden-steentijd) geologisch: holocene	10000	jagers/verzamelaars: warmer klimaat, ander voedsel (gevonden, niet gemaakte) stenen 'werktuigen' voor jacht en visvangst, grottekeningen (& kano van Pesse)
Neolithicum (nieuwe steentijd)	8000	(geslepen) werktuigen, aardewerk & half-agrarische cultuur
	3500	Bijbelse 'datering' van schepping en zondvloed.
	3000	Klokbekercultuur
	hier:	Hunebedden. Trechterbekers
Bronstijd	2000	Aartsvaders in Kanaän
	1700	Volk Israël naar Egypte,
	1200	en weer terug in Palestina:
	1000	eerst Richteren, dan Koningen
IJzertijd	800	hier: Urnenvelden (lijkverbranding)
	600	Babylonische ballingschap
	500	Stadstaten Sparta & Athene
	300	Hellenistische overheersing
		Alexander de Grote (336-323)
	150	Hellenistisch/Romeinse beschaving
	60	Romeinse bezetting van Israël (én alhier!)
	0	Begin van onze jaartelling (Jezus' geboorte ca. 7 v. Chr.)
Oude tijd	50 ná Chr.	Einde v/d prehistorie alhier (elders eeuwen eerder!)
	-100	Tijdperk van de Apostelen
	-200	Ontwikkeling katholieke kerk
	300	Tijd van Constantijn de Grote
Middeleeuwen	400	Germaanse Volksverhuizingen
	1000	Romaanse bouwstijl
	1300	Gotiek (vanuit Frankrijk)
	1400	Uitvinding boekdrukkunst (1450) Ontdekking van Amerika (1492)
Nieuwe tijd	1500	Humanisme / Renaissance Hervorming/ Reformatie

In den beginne...

Toen de laatste ijstijd ten einde liep zocht het smeltwater van de gletsjers zich een weg via brede meanderende rivieren naar laaggelegen gebieden, die daardoor in toendra's veranderden, waar toen al rendierjagers op zoek moeten zijn geweest naar prooi.

Ongeveer 10000 jaar geleden trad er opnieuw een opmerkelijke temperatuurstijging op, waardoor de toendra's veranderden in moerassen en bossen van berken en wilgen, later van dennen en nog weer later van allerlei soorten loofbomen. Sommige jagers zullen de rendieren zijn gevolgd naar het koudere noorden, anderen pasten hun jacht- en voedingsgewoonten aan en richtten zich op andere dieren, zoals eland, everzwijn, ree en oerend, en op vogels en vissen. Landbouw werd ca. 4500 v. Chr. voor het eerst bedreven op de lössgronden in Zuid-Limburg, maar duizend tot tweeduizend jaar later ook in noordelijker gebieden.

De woonplekken van deze 'boeren' zijn later te traceren aan de hand van bodemvondsten en te rubriceren naar de aard van hun aardewerk: bandkeramiek, trechter-, standvoet- en klokkebekers.

Als heel vroeger werktuigen werden gebruikt waren ze van hout of steen, maar vanaf 1700 v. Chr. doet brons zijn intrede, hetgeen betekent dat over grotere afstanden handel werd gedreven, want tin en koper (de basismaterialen voor brons) kwamen hier niet voor. Vanaf 700 v. Chr. werd ijzer ingevoerd vanuit het oosten, wat werd gebruikt voor de vervaardiging van betere landbouwwerktuigen, zoals de ijzeren ploeg.

In de gedenkschriften van de Gallische oorlog - waarbij de Romeinen onder aanvoering van Caesar het gebied van het huidige Frankrijk wisten in te lijven en in de loop waarvan diverse 'stammen' werden uitgedund zo niet uitgeroeid: de Eburonen, de Usipeten en de Tencteren - wordt gesproken van de dappere 'Keltische stam der Belgae' (de latere Romeinse provincie aldaar werd dan ook Gallia Belgica genoemd) met verder noordwaarts, aan de overzijde van de Rijn, **Germaanse stammen**, oorspronkelijk afkomstig uit nog noordelijker streken, dus het huidige Scandinavië (zoals de **Kelten** uit de Alpengebieden kwamen). Of de Rijn wel zo'n scherpe grens heeft getrokken kan worden betwijfeld: Drentse (!) plaatsnamen als 'Een' en 'Norg' zijn in elk geval van Keltische oorsprong.

Mogelijk zijn in deze tijd ook de **Bataven** binnengehaald, of oogluikend geduld, door de Romeinen, als buffer tegen de almaar weerspannige Germaanse Friezen. Afkomstig uit Midden-Duitsland zijn ze misschien niet letterlijk de Rijn af komen zakken, zoals de geschiedenisboekjes willen doen geloven, maar wel beland in de Betuwe, waarvan de naam nog aan hen herinnert. Ze waren vrijgesteld van belastingafdracht aan de Romeinen, maar moesten wel soldaten leveren aan het Romeinse leger. Toen in het jaar 69 na Chr. na de dood van Nero overal in het rijk onlusten uitbraken, kwamen ook de Bataven in opstand, onder leiding van Julius Civilis, die daarvoor 25 jaar in het Romeinse leger had gediend; Friezen, Kanninefaten uit de kuststreek en Germaanse stammen van de oostelijke Rijnsoever sloten zich bij hen aan en vrijwel alle Romeinse forten en posten langs de Rijn werden vernield, maar reeds in de loop van het volgende jaar kregen de Romeinen het heft (eerst) weer in handen.

Vanaf de 3e eeuw na Chr. raakten grote groepen van de bevolking van Europa op drift, en een aantal zal zeker ook deze 'lage landen' hebben aangedaan.

Frankische Germanen stroomden uit het oosten binnen en vestigden zich tot ver in het huidige Noord-Frankrijk (vanaf de 5e eeuw reikte hun invloedssfeer tot aan de grote rivieren).

Angelen en Saksen trokken in de 5e eeuw westwaarts: door deze streken naar Engeland.

En de **Friezen** breidden hun gebied uit tot ver in het zuiden, nl. tot aan het Zwin, bij het huidige Brugge.

Een vrij scherpe grens tussen Romaanse en Germaanse dialecten kwam later, in de 9e eeuw, tot stand - en is tot op heden terug te vinden in de taalgrens die door België loopt.

Vroegste bewoners van de noordelijke streken - en verre voorvaders

Op de hooggelegen zandgronden van Drenthe zullen zeker al in de prille prehistorie mensen zijn voorgekomen: in de late (nieuwe) steentijd, meer dan 3000 jaar vóór Chr., de Trechterbeker-cultuur, genaamd naar de typische vorm van hun aardewerk (dat later ook werd gevonden bij Boerakker) of de Hunebedcultuur, genoemd naar de opvallende graven met enorme zwerfkeien ('huinen' = reuzen). Deze culturen kenden reeds eenvoudige vormen van landbouw en veeteelt. Maar ook op de Haar, een lang bewaard gebleven hoog heideveld westelijk van Marum, zijn vuursteen-artefacten gevonden uit de tijd van de rendierjagers; en de fraaie vuurstenen dolk van Grotégast kan dateren uit zowel de late steentijd als uit de vroege bronstijd. Uit de vroege- en midden-bronstijd stamden een drietal (in 1932 uitgegraven maar niet gespaarde) grafheuveltjes ('tumuli') op de Haar; en op nog weer een iets jongere periode, uit de middenbronstijd, wijzen een bronzen hielbijl uit de buurt van Tolbert en een versierde bronzen speerpunt uit Boerakker. Verondersteld wordt dat die mogelijke vroegste bewoonbaarheid van het zuidelijke Westerkwartier in de loop van late steentijd en bronstijd zó moet zijn afgenomen, doordat de veenvorming de overhand kreeg, dat dit gebied in het begin van de ijzertijd (vanaf 800 voor Chr.) in elk geval weer verlaten was. Dat men zich er toch opnieuw, zij het op kleine schaal, kon gaan vestigen, ver vóór de middeleeuwse ontginningen na de 10e eeuw, heeft wellicht te maken met de regeneratie van de natuurlijke bos-vegetatie én met de intussen verbeterde landbouwmethoden (bemesting!), waardoor men met een veel kleiner gebied van hogere gronden kon volstaan.

Op de lagere kweldergronden zijn sporen van bewoning teruggevonden uit achtereenvolgens **IJzer-tijd, Romeinse tijd, Volksverhuizingstijd en Merovingisch-Karolingische tijd:**

Tussen 500 en 300 jaar voor Chr., zo rond het begin van de jonge **IJzertijd**, waren er aan de waddenzeekust, waar de drooggevalen en met klei bedekte wadplaten (of 'Ogen') een eerste weerstand boden aan deloedgolf, al zodanige ontzilte kwelders ontstaan dat er kolonisten uit andere streken op af kwamen, die het risico van (storm)vloeden en overstromingen op de koop toenamen, bekend als ze kennelijk waren met het gedrag van de zee. Afgaande op aardewerk-vormen en -technieken zouden die eerste kolonisten afkomstig kunnen zijn geweest uit Noord-Duitsland (uit de buurt van Bremen of van de Wezer), maar met evenveel recht kan worden aangenomen dat ze uit Drenthe zijn komen 'afzakken'. Dit laatste is des te aannemelijker omdat reeds omstreeks 500 vóór Chr. de levensomstandigheden aldaar danig moeten zijn verslechterd, door ontbossing (als gevolg van rooien én van de toenemende schapenhouderij, waardoor jonge boomplanten niet meer tot ontwikkeling kwamen) en tijden van droogte en zandverstuivingen, reden waarom die Drentse vee-telers wellicht een goed heenkomen hebben gezocht naar de Friese kwelderweiden (in de IJzer-tijd zullen in Drenthe naar schatting zo ongeveer 5000 mensen hebben gewoond, in heel 'Nederland' ca. 25.000). Het aantal geschikte vestigingsplaatsen voor dergelijke 'vlaknederzettingen' zal zeer beperkt zijn geweest, zodat de bevolking vaak eeuwenlang op de eenmaal gekozen plek bleef wonen.

Aanvankelijk zal men nog wat ongeordend bij elkaar hebben gehokt, met het land dat voor beweiding werd gebruikt zelfs eerst nog onverdeeld. De verhoogde woonplaatsen (Gronings: wierden; Fries: terpen) werden, althans in het begin, ook niet zozeer gepland, maar ontstonden door de eeuwen heen a.h.w. vanzelf door de geleidelijke ophoping van dierlijke en menselijke afvalstoffen. De mest werd (nog) niet over het land verstrooid (de vette zeeklei was al vruchtbaar genoeg), maar verspreid langs de randen van de terp, waardoor deze niet alleen allengs hoger maar ook groter werd. Door rijzing van de zeespiegel zal men rond 300 v. Chr. gedwongen zijn geweest de terpen en wierden kunstmatig op te hogen. Ook de vele geulen en slenken die dit land doorsneden waren blijkbaar al zo ontzilt dat ze mens en dier van zoet water konden voorzien. Er werden al wel runderen gehouden, in langwerpige boerderijen met in het stalgedeelte de koeien aan weerszij van een middenpad. En de melk werd, getuige gevonden kaasvaatjes met geperforeerde bodem, ook reeds tot zuivelproduct verwerkt. Men liep intussen al niet meer in berenvellen rond maar in zelf-geweven kleding, van zelf-gesponnen wol of uit vlas vervaardigd linnen.

Rond de **Romeinse tijd** (vanaf ongeveer 50 jaar vóór Chr.) begint onze 'geschiedschrijving': hierin is sprake van Friesen ('Frisi') als men op de terpbewoners doet. In het jaar 12 vóór Chr. konden de meest noordelijke wierdebewoners Drusus voorbij zien varen, in dienst van zijn stiefvader keizer Augustus op oorlogspad naar Noord-Duitsland en de Elbe (als nieuwe grensrivier: ze zullen misschien niet hebben beseft dat ook zij hiermee onder Romeins gezag kwamen te staan). En wellicht heeft men hier in het jaar 28 n á Chr. meegedaan met de opstand tegen de Romeinen, waarmee de Friezen hun vrijheid wisten te herwinnen. Met het Romeinse leger bleef overigens een levendige handel bestaan: zuivel, vlees, graan en huiden in ruil voor fijn aardewerk, Romeins glas, parels en fraaie spelden. Een klein deel van de (terp-)bevolking moet daardoor zelfs tamelijk

welvarend zijn geworden. Na de definitieve aftocht van de Romeinse troepen (die zich ca. 50 jaar ná Chr. terugtrokken tot achter de Rijn als nu nieuwe grensrivier, vanwaaruit ze tot ca. 400 het Romeinse gezag konden handhaven in 'Germania Inferior', met Nijmegen als hoofdstad van de 'Civitas Batavorum') kreeg men een tijdlang te lijden van brandschattende Saksische roofbendes (in de wierde van Ezinge was dit later terug te vinden als as-laag!). De schamele bijdrage die deze Saksen aan onze cultuur hebben geleverd was de lijkverbranding. Wél werd in die tijd het wiel opnieuw uitgevonden: het spaken-wiel verving de houten wielschijven.

In de **1e en 2e eeuw na Chr.** moet er in het noorden weer een uitbreiding van het bewoonbare gebied hebben plaatsgevonden: het nieuwe land zal in bezit zijn genomen zowel door de zich weer uitbreidende inheemse bevolking als door de immigranten van de aangrenzende hoge zandgronden.

De periode van de 4e-7e eeuw na Chr. wordt wel die van de (Germaanse) **Volksverhuizingen** genoemd. Wellicht ingeluid door het opdringen van de Hunnen (een nomadisch oosters steppenvolk, later onder leiding van de legendarische Atilla!) tegen het Romeinse rijk, kwamen de vele Germaanse volksstammen in (westwaartse) beweging. In de 6e-7e eeuw ontwikkelde zich rond de Noordzee een 'eigen' Germaanse beschaving, gepaard gaande met een opmerkelijke opbloei van het heidendom.

In die tijd zullen eveneens de 'Angelen' en 'Saksen' zijn overgestoken naar Brittannië, daarbij door (groot-) Friesland naar de Noordzee trekkend (Domburg werd toen een belangrijke 'oversteekhaven'); en waarschijnlijk hebben ook Friesen aan deze migratie deelgenomen, op zoek naar nieuwe woongebieden, vandaar wellicht de opmerkelijke verwantschap op velerlei terrein tussen de latere 'Angelsaksen' en de Friezen.

Mogelijk is er ergens in dat tijdvak ook sprake geweest van een zekere (volgens sommigen zelfs volledige!) ontvolking van het Westerkwartier, als gevolg van afname van het bewoonbare gebied door een serie stormvloeden, want bodemvondsten uit deze tijd ontbreken geheel, evenals in de aangrenzende Friese zand- en veengebieden (hetzelfde geldt overigens voor de vóór-romeinse IJzer-tijd én voor de Romeinse tijd: ook uit die periodes komen in het Westerkwartier e.o. geen bodemvondsten voor).

In de **7e-8e eeuw**, volgens anderen pas in de 9e eeuw, lijkt er opnieuw een kolonisatie te hebben plaatsgevonden. Dat er in elk geval al vóór het jaar 1000 ná Chr. een continue bevolking moet zijn geweest in deze Woldstreken, wordt aannemelijk gemaakt door de overvloedige kogelpot-vondsten, bijv. tussen Faan en Niekerk: deze typische urnen werden aan een soort touw neergelaten in gemeenschapsgraven in de vorm van metersdiepe putten (wijzend op een veel lager grondwaterpeil en dus een veel lagere zeespiegel dan in onze tijd); een vorm van lijkbezorging, te weten: lijkverbranding, die kenmerkend was voor het heidendom. Van een echte 'eigen' Friese cultuur was er eigenlijk toch nauwelijks nog sprake in de tijd van Karel de Grote (ca. 800).

Door rustiger tijden en hogere graanopbrengsten begon rond **het jaar 1000** de bevolking van Europa weer toe te nemen. Er werd ook begonnen met de ontginning van moerassige veengronden, heidevelden en bossen (plaatsnamen eindigend op -hout, -loo, en -zaal wijzen vaak daarop), en er was een duidelijke opleving van handel en nijverheid, dit laatste nog vooral geconcentreerd in steden. Munten daterend van de 12e eeuw en afkomstig uit handelssteden als Groningen, Leeuwarden, Dokkum en Bolsward zijn later tot ver in de Oostzeelanden teruggevonden.

In de **11e-12e eeuw** kreeg men in de oude cultuurgebieden van Friesland en Holland al te kampen met een aanzienlijk agrarisch bevolkingsoverschot en het is heel goed denkbaar dat van daaruit de nog onontgonnen gebieden van de Woldstreek in gebruik zijn genomen; en dat bovendien op een manier die doet denken aan enigerlei kerkelijke bemoeienis, zoals bijv. de kerspel-indeling (de kerstening zal hier rond 1100 zo ongeveer zijn voltooid).

In de **12e-13e eeuw** volgde vermoedelijk een nieuwe immigratiegolf, toen vnl. door 'Oost-Duitsers', die hier bijzonder welkom waren vanwege hun vaardigheid in het ontwateren van laaggelegen gebieden (in de Tolberter Petten werden zowel kogelpotten gevonden als zgn. Siegburger kannetjes). In deze tijd ontstaan ook de waterschappen (of: zijlvesten) als eerste uiting van overheidsbemoeienis met de zo belangrijke waterbeheersing.

Al met al is er in het Westerkwartier door de eeuwen heen altijd een komen-en-gaan geweest van niet-inheemsen, heel anders dus dan in de veel meer 'gesloten' Drentse dorpsgemeenschappen. Zeker een streek als Vredewold, van oorsprong helemaal Fries (ook qua dialect), bleef bepaald niet vrij van 'vreemde' (vermoedelijk Drentse en daarmee Saksische) 'invloed'.

Van de eigenerfde boerenfamilies uit deze streken zijn er slechts enkele, zoals de **Iwema's**, die genealogisch vooral zijn te vervolgen tot (ver) vóór 1800.

Westerkwartier - wat het was en hoe het werd

In het westen werd het Westerkwartier begrensd door **de Lauwers**, nog steeds de grensrivier tussen Friesland en Groningen, ontspringend in het veen tussen Surhuisterveen en Opende, verlopend via Stroobos en Visvliet in noordelijke richting naar de Waddenzee bij Vierhuizen. In het oosten lag de grens bij de grotere rivier **de Hunze** (het latere **Reitdiep**), oostelijk van de Hondsrug en met grote kronkels langs Groningen slingerend, via Vierverlaten, Leegkerk en Dorkwerd (waar de Drentse A erbij kwam), langs Adorp, Wierum en Oostum naar Schouwerzijl (waar het Wolddiep vanuit Trimunt erbij kwam) lopend, om tussen Wehe en Eenrum in de Waddenzee uit te monden (doch later in noordwestelijke richting afbuigend en zich bij Zoutkamp met de Lauwers verenigend).

En die **Waddenzee** was weer ontstaan omdat stormen en springvloeden de woeste Noordzee door de zeer brede riviermonden (ook die van Riet en Boorn) tot ver achter de duinenrij (van toen de 'ogen' - nu de Waddeneilanden) landinwaarts hadden gestuwd; en een grote baai daarvan werd de Lauwerszee: een zich geleidelijk verbredende Lauwersmonding.

De (zuidelijke) grens met Drenthe werd gevormd door een uitgebreid **hoogveengebied**, met daarin thans de dorpen De Wilp, Jonkersvaart, Zevenhuizen en Leek gelegen.

Vanaf het plateau van dit enorme hoogveenkussen op de grens van Drenthe en dat deel van Friesland stroomde het regenwater af naar het noorden, om daar een vruchtbaar rietbekken te vormen met veel plassen en meren. Door dit moerassig bekkengebied, zich uitstrekkend van Kornhorn (tussen Marum en Doezum) en Pasop (tussen Midwolde en Enumatil), liep als bijna onoverkomelijke grensstroom noordelijk van de dorpenreeks Marum-Nuis-Niebert-Tolbert de **Oude Riet**, dicht bij de oorsprong in het veen tussen Trimunt en de Haar nog **Oude Diep** geheten (en toen tussen Stroobos en Visvliet uitmondend in de Lauwers). Langs een deel van de huidige grens tussen Friesland en Groningen liep dan nog de 'Swarte Rije', die weer de bovenloop vormde van het Koningsdiep. In het Rietdal kwamen zelfs beverkolonies voor: door de dambouw zal de veenvorming zijn bevorderd. Door geleidelijke (wél eeuwen lange) dicht-slibbing vanaf de bovenloop en de daling van het belendende veen (door de zgn. inklinking) veranderden delen van deze rivieren allengs in kleiruggen, en daardoor soms zelfs in een soort 'natuurdijken'.

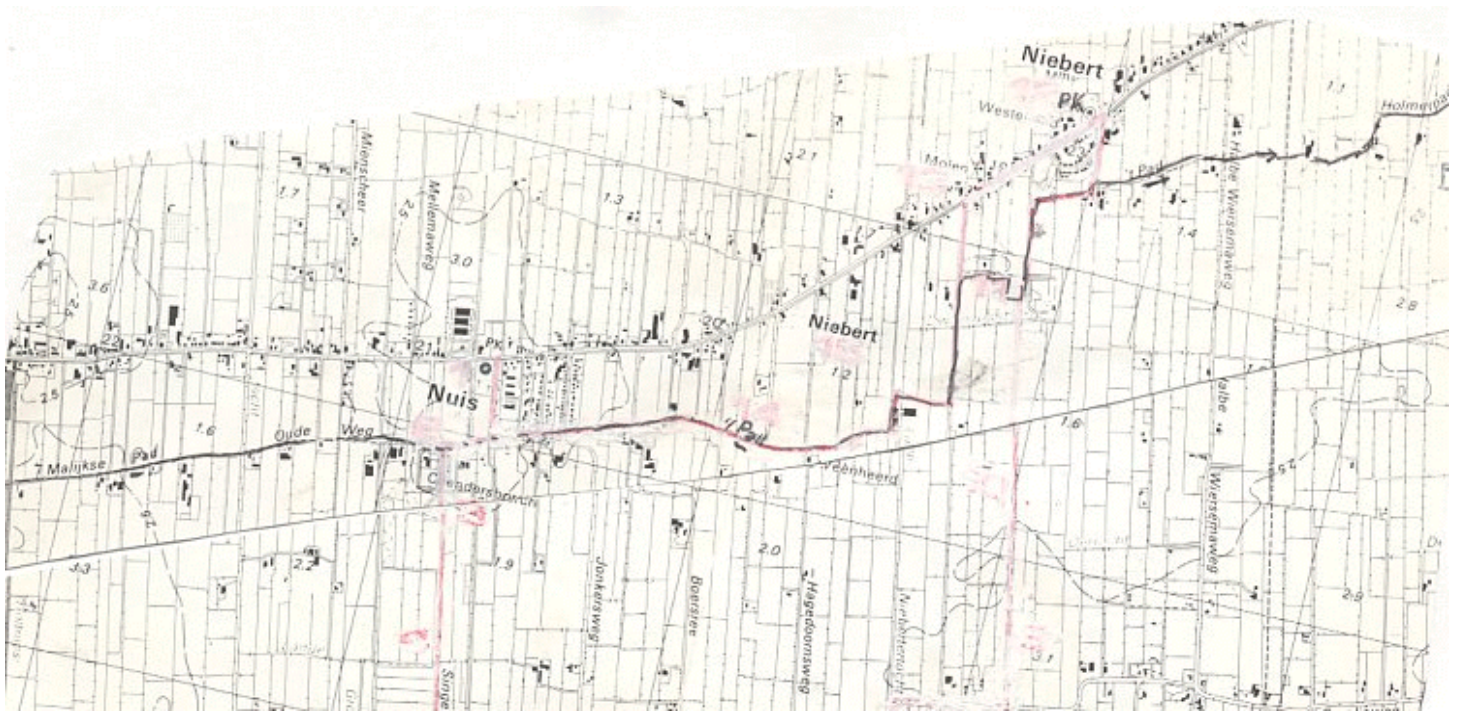
Toen 10.000 jaar geleden het klimaat hier warmer en vochtiger werd, had dit een rijke plantengroei tot gevolg: de afgestorven planten (humus) hoopten zich op tot een dik veenpakket. De zandgrond, door landijs en wind hier afgezet, is met dit veen bedekt geweest.

Afgescheiden door brede-vlakke (rivier-)dalen zijn in het zuidelijk Westerkwartier een viertal vrij lage zandruggen te onderscheiden, van zuidwest naar noordoost verlopend. Op de zuidelijke rug liggen dan de Haar, de Linde, Marum, Malijk, Nuis, Niebert, de Holm, Tolbert, Traan, Midwolde, Lettelbert en Oostwold; op de tweede rug Trimunt, Noordwijk en Lucaswolde; op de derde rug de dorpen Doezum, Grotégast, Sebaldeburen, Oldekerk en Niekerk; en op de laatste en kleinere rug Lutjegast, Westerzand en Oosterzand. Dwars op deze vier zandruggen ligt dan nog de steile keileem-rug bij Zuidhorn en Noordhorn.

Aan weerszijden van de zandruggen zag men hetzelfde landschap: zandgronden met hoog opgaand geboomte (beuken, berken en eiken) overgaand in venige gronden met struiken en wild gras en daarna het 'ruwe veen'. Dit leende zich bij uitstek voor een evenredige verkaveling in evenwijdige stroken 'met recht van opstrek': het rechtlijnig doortrekken van de zwetsloten tot de sloten van een aanpalende ontginning (deze zwetsloten dienden niet alleen als afscheiding, maar ook ter afwatering van het vochtige laagveen). Dit verdeelsysteem doet denken aan een gelijktijdig begin 'met een schone lei', m.a.w. aan een ingebruikneming door groepen landverhuizers van elders. Bij deze verdeling van het land in 'opstreckende heerden', zoals dat na de 10e eeuw moet hebben plaatsgevonden, speelden de 'immigranten-pastors' naar alle waarschijnlijkheid een hele belangrijke rol.

Het 'onland' en veen is heel lang ongescheiden gebleven en werd met 'buerlant' of 'buurfēhn' aangeduid. In dit ongedeelde gebied had elke 'eigenerfde' het 'recht van opslach': het recht om de zwetten tussen hem en de burens rechtlijnig door te trekken door het 'niemandsland' van de woeste gronden tot aan de karspelgrens.

Toen er later een gemeenschappelijke Hereweg werd aangelegd, kwam die begrijpelijkerwijs op de grens tussen particuliere en mandelige (gemeenschappelijke) gronden te liggen, zoals goed is te zien aan de Provinciale weg tussen Tolbert en Marum (langs Niebert en Nuis).

Het Malycker-, Nieberter- en Holmsterpad (samen: 't Pad') liep, iets zuidelijker, langs de oorspronkelijke boerderijen of heerden (de vreemde verspringen in dit pad zouden kunnen wijzen op steeds verschillende 'kolonisaties'). Ten zuiden hiervan lagen dan vnl. de bouwlanden (in de laagveenstreken was, zeker kort na de ontginningen, korenbouw mogelijk), overgaand (in Drentse richting) in veen en verder wildernis. Noordelijk van dit pad strekten de gras- en hooilanden (vennen en meden) zich uit tot aan de Hereweg (waaraan ook de kerk was gelegen), met aan de overkant daarvan de mandelige gronden, meestal nog wat lager gelegen, waar men in de zomer hooi kon winnen en jongvee kon weiden (onder Marum heet dit de Hamrik). Ook de beemden (of meden) vlak bij de stroompjes dienden veelal als hooiland. Zuidelijk van het pad lagen de akkerbouwpercelen, allengs overgaand in wildernis (kreupelhout en moerassig bos: 'wolden' of 'woltlandt' geheten). Bouw- en weilanden werden aan de zuidkant beschermd tegen het (vaak fatale) aflopende Drentse veenwater door een zgn. leidijk: langs de noordrand van de Vredewolder venen is deze oude leidijk nog te volgen van de Haar tot Midwolde (de huidige Carolieweg ligt voor een deel op deze oude leidijk).

In Westerdeel-Vredewold hadden sommige heerden (zoals de Iwemaheerd) een enorm grote 'opstrek', nl. tot aan de 'Lantscheidinge', de (lands-)grens met Drenthe. Zeker in het meest westelijk deel hadden ze zo een haast 'onmetelijke' lengte: vanaf de 'Olde Ee' (nu nog het stukje Oude Diep boven Marum) in het noorden zich zuidwaarts verliezend in het onafzienbare veen, waar men niet op een turfje behoefde te kijken (en toen schapen en bijen aan de kost konden komen!). De breedte van de heerden kon wel flink verschillen en bovendien was in oostelijk Niebert de wat hoger gelegen grond noordwaarts, met struiken en wild gras, verklaard tot mandelige 'Meentscheer': het huidige Boerakker (=Buurakker). Als het meentscheer echter in het verlengde lag van de heerden (-percelen), zoals elders tussen Niebert en Midwolde, dan gold ook hier, ter andere zijde, het 'recht van opslach'.

Naast de 'opstreckende verkaveling' ziet men hier en daar ook een veel onregelmatiger 'blokverkaveling', bijv. in Marum, Noordwijk, Niekerk, Lutjegast en Zuidhorn. Ook dit zou erop kunnen wijzen dat daar reeds nederzettingen bestonden in de Romeinse tijd, dus vóór de systematische ontginningen door grote groepen nieuwkomers tegelijk in de 10e-11e eeuw.

Door de rechte, parallel verlopende zwetsloten werd het laagveenwater afgevoerd naar het grotere water waarin ze uitmondden, maar aangezien dit eerst echt resultaat afwerpt als door dijken de waterstand enigermate in bedwang kan worden gehouden, is deze vorm van verkaveling waarschijnlijk pas na het jaar 1000 echt goed in gebruik geraakt. Vanaf die tijd werden ook de terpen niet meer stelselmatig opgehoogd. Uit andere bronnen valt af te leiden dat er vóór 1200 hooguit enkele leidijkjes zijn aangelegd.

Het initiatief voor de (echte) dijkenuitbouw zal zijn uitgegaan van gezaghebbende organen: de kloosters, de kerken en een stad als Groningen. De diep landinwaarts lopende zeeboezem Lauwerszee werd eerst beteugeld door een dijk. In 1320 zorgde (het) Gerkesklooster ervoor dat er een dijk werd aangelegd van Grijskerk tot Visvliet en verder langs de Lauwers (in de polder die hierdoor ontstond lagen ook de boerderijen van Lutjegast en Westerland). Maar pas ruim een eeuw later kwam er een echte 'afsluitdijk', met als afwateringssluizen de 'Munnekezijl'. In 1543 is het klooster van Gerkesklooster begonnen met het innen van een vaste bijdrage ('zijschot') van de kerspelen die loosden door het Munnekezijlvest (zoals Lutjegast, Doezum en Opende).

Onder invloed van het klooster van Aduard kwam het Aduarderzylvest tot stand, waarvan de abt dan ook de 'overste schepper' was. Onder dit uitgestrekte zylvest kwamen ook Roden, Peize, Foxwolde en Lieuwewerwolde (=Hoogkerk, Leegkerk en Dorkwerd!) te vallen. De oudste, vermoedelijk al uit de 13e eeuw stammende, sluis bij de Waschhuizen werd eerst verlegd naar vlak bij het klooster en eind 1300 naar nog een andere plaats in de Kliefsloot: 'Adewerder zyl' geheten, liggend bij de boerderij 'Arbere', noordelijk van Aduard, oostelijk van Den Ham. Maar ook hier werd men weer danig gehinderd door opslibbingen, vandaar dat een heel nieuwe richting werd ingeslagen: in 1407 werd vanaf de Nieuwe Klap (nu nog bij de hoge brug in de Friesestraatweg over het Aduarderdiep) een kanaal gegraven rechtuit noordwaarts langs de dorpen op de linker Hunze-oever, en aan het eind daarvan werd het Aduarder 'blockzyl' gebouwd: het tegenwoordige Aduarderzyl, bij de samenloop van Aduarder- en Reitdiep.

Gelegen buiten de invloedssfeer van de grote kloosters, moesten Vredewold en grote delen van Langewold zichzelf maar zien te redden. Het water van Vredewold liep via Langewold naar zee en dat gaf voortdurend conflicten. De aloude Oude Riet was intussen door zeelei dichtgeslibd en zelfs in een, boven het veen uit stekende, 'kleirug' veranderd. Oost-Vredewold groef bij Enumatil een 'sloot' door deze kleirug, die later met behulp van het Aduarder Klooster werd doorgetrokken naar het Noordhorner Tolhek, daarmee de voorloper vormend van het latere Hoendiep. De oostelijke grens van Vredewold liep langs de Zuidwending: het water van de Poffert noordwaarts naar het Aduarderdiep en Nieuwklap, waardoor ook de Lagemeden (bij den Horn) onder Vredewold viel.

West-Vredewold, oftewel het 'Bomster zylvest', groef een afvoer in noordelijke richting, op de grens van Oldekerk en Sebaldeburen - nu nog bestaand als het Lange- of (latere) Wolddiep, bij Gaarkeuken afslaand in het Hoerediep naar Niezyl en even noordelijk daarvan zich verenigend met een laatste restant van de Oude Riet (die vervolgens verdwijnt zuidelijk van Balmahuizen en Frytum). Het afdijken van deze tocht, om wateroverlast van de lage landen ten zuiden ervan te voorkomen, gebeurde niet afdoende en ook dat gaf weer hooglopende ruzies (soms zelfs zo dat de stad Groningen erin werd gemengd). Omstreeks 1385 lukte het eindelijk, met hulp van de Proost van (het klooster) Kuzemer, om in elk geval op papier tot overeenstemming te komen: Sebaldeburen en Oldekerk kwamen bij het Bomster zylvest en voor hun waterafvoer moesten de Vredewolders een diepe geul graven door de kleirug van Oxwerd tussen Niezyl en Noordhorn (aangeduid met 'Roder': de wat hoger gelegen rand van de oude kustlijn, als vermoedelijk spontaan ontstane kustwal, waaraan oorspronkelijk ook de heerden waren gelegen) - en wel bij de beide boerderijen van Oxwerd, die van Ewema (verre familie?) en van Heddema.

Het water dat afstroomde naar het Bomsterzylvest werd door vernauwingen, zgn. 'knijpen', enigszins afgeremd, zoals bij de Postdijk tussen Trimunt en de Haar en de Balktil onder Hamrik, opdat bij grote regenval het hemelwater niet al te snel naar het naburige (en op dit punt narrige!) Langewold zou stromen. Nog weer later, in 1435, hakten de West-Vredewolders samen met Sebaldeburen de knoop door en verlegden hun zyl naar de Bomsterzyl (aan de westzijde van het latere Niezyl), in de dijk die omstreeks 1400 was aangelegd tussen Grijpskerk en Noordhorn.

De huidige Friesestraatweg geeft het verloop van deze eerste kunstmatige zeekering aan. Doorbraken hierin hebben hier en daar ook de iets zuidelijker gelegen oude kustwal aangevreten, bijv. bij de Balmahuisterweg op de oostkant van Oxwerd, waar lang een onpeilbaar diepe kolk was gelegen, aldus de volksmond. Volgens andere bronnen was het de Midwoldumer- of Oxwerderzyl die ca. 1500 bij een stormvloed uit de dijk werd geslagen en de daardoor ontstane poel zou nog steeds 'Ypegat' of 'Grote Kolk' heten. In elk geval was het deze sluis die naderhand door Wigbold van Ewsum werd vervangen door de Nijesloterzyl, genoemd naar het gelijknamige diep dat was gegraven vanaf Noordhornertolhek naar het Niezylsterdiep. Bij Niezyl lagen nu dus twee sluizen: links de Bomsterzyl van West-Vredewold, rechts die van Oost-Vredewold (met een voor de Nienoord-vrachtschippers makkelijke, maar voor de boeren zeer ongemakkelijke, hoge til!). Van deze 'Nye zyl' is de naam Niezyl afgeleid. Eind 1500 werden beide sluizen bij Niezyl vervangen en overbodig gemaakt door een nieuwe sluis bij de Opslach: de Nye Opslagterzyl, die nog weer later (de) Kommerzyl zou worden.

In 1561 stelden de zylrechters van West-Vredewold, Hille Fossema van Nuis en **Leo Iwema van Niebert**, de Oldekerkers in staat van beschuldiging omdat ze in gebreke zouden zijn gebleven voor wat betreft de onderhoudsplicht van de gemeenschappelijke brug over het (nieuwe) Wolddiep; het oude contract konden ze blijkbaar zo gauw niet vinden, want er werden een paar stokoude boeren bij gehaald en die wisten te vertellen hoe het vroeger was geweest 'so lange haar gedencken mochten' (de betreffende brug heet nu de Sebaldebuuster Klap: tussen Sebaldeburen en Oldekerk).

Gewest en Geloof

Het Germaanse veelgodendom - nog voortlevend in de namen van onze weekdays: Dinsdag van Tyr of Thius: god van oorlog zowel als van recht, vandaar ook de Germaanse naam 'Ding' voor rechtszitting; Woensdag van Wodan, Donderdag van Donar en Vrijdag van Freya - bracht ook een grote verscheidenheid van afgodsbeelden, heiligdommen en offerplaatsen (ook mensenoffers kwamen nog voor!) met zich mee, die naderhand vaak fanatiek werden verdedigd tegen de goedbedoelde(?) afbraakpogingen van de zendelingen(-helpers), die bijvoorbeeld uitdagend de heilige Wodans-eiken omhakten. Uit opgravingen is een opvallende voorkeur voor Romeinse afgodsbeeldjes gebleken, die vermoedelijk voor eigen gebruik hebben gediend.

Reeds in de 4e eeuw is de christelijke ('katholieke') kerk inmiddels uitgegroeid tot een, ook wereldlijke, macht van betekenis: het christendom heeft het Romeinse heidendom definitief overwonnen en vormt de staatskerk van het Byzantijnse rijk, met Constantinopel als hoofdstad, Constantijn de Grote als eerste alleenheerser en de bisschop van Rome als hoogste gezagsdrager van de kerk volgens een rijkswet van 445. (Dit zgn. Oost-Romeinse rijk zal tot 1453 stand houden, vanaf de 6e eeuw als het Ottomaanse rijk met opnieuw Rome als middelpunt.)

Uit een mengsel van Germaanse, Romeinse en christelijke elementen ontwikkelt zich het Frankische rijk, met eerst Reims en later Parijs als regeringscentrum. De Merovingische Clovis I (Chlodovech = Lodewijk) bekeert zich ca. 500 tot het christendom, nadat hij tijdens een bijna verloren veldslag tegen de zogeheten 'Allamannen' (Duitsers) de belofte had gedaan dat hij zich in het geloof van zijn vrouw Clotilde zou laten dopen, mocht hij de slag alsnog winnen. Na zijn dood in 511 wordt het rijk onder zijn vier zonen verdeeld, doch de kerk blijft de verbindende schakel. De laatste krachtige Merovinger koning Dagobert (602-639) slaagde erin het rijk naar het noorden toe weer tot aan de Rijn uit te breiden, dus net als het rijk van de Romeinen, waarvan de Franken zich (dan ook) als de opvolgers beschouwden.

De opkomst van een aristocratie steekt echter de Merovingische heersers naar de troon: de hofmeiers of majores domus (hoogste koninklijke ambtenaren) worden allengs de eigenlijke heersers, zoals de achtereenvolgende Pippijnen uit het Karolingische huis. Karel Martel, bastaardzoon van Pippijn de Middelste, verslaat in 732 de oprukkende islamitische Arabieren bij Poitiers, en 2 jaar later de Friezen in de slag aan de Boorne (nl. bij de uitmonding daarvan in de Middellzee, bij het huidige Irnsum: Oude Schouw), waarmee hij het Frankische gezag weet uit te breiden tot het West-Lauwerse Friesland (andere bronnen zouden erop kunnen wijzen dat reeds 10 jaar eerder de Friezen waren onderworpen en dat bij de slag aan de Boorne een opstand werd neergeslagen; in elk geval leek het sedertdien gedaan met de nationale zelfstandigheid van de Friezen: de latere Frankische heersers mochten zich ook koning of hertog van Friesland noemen.) Voornoemde Karel Martel (ofte wel 'Hamer') maakte als eerste gebruik van 'vazallen te paard', die zich dankzij de stijgbeugel al strijdend staande konden houden en middels de maliënkolder hun (krijgs)mannetje stonden.

Tot in 751 Pippijn de Korte de laatste Merovingische koning naar een klooster stuurt en zichzelf, met toestemming van de paus, tot 'koning der Franken' uitroept. Na de dood van zijn broer Karloman neemt **Karel de Grote** de alleenheerschappij van het, van oorsprong Germaanse en dus Duitstalige, Frankische rijk op zich. Hij wordt in het jaar 800 door de paus tot keizer gekroond en wordt daarmee van Germaans koning tot christelijk heerser, die in opdracht van God vrede en recht heeft te handhaven, doch daarnaast het geloof moet beschermen én uitbreiden (het hierdoor ontstane conflict met het Oost-Romeinse Byzantijnse rijk wordt pas bijgelegd in 812, bij het verdrag van Aken).

Na eerdere vergeefse pogingen vanuit het gewantrouwde zuidelijke Frankenland, waar rond 500 de bekeerling Clovis I de heerschappij voerde, kwam de kerstening van deze streken pas goed op gang toen vanuit Engeland de toch wat minder gewantrouwde Angelsaksische zendelingen kwamen oversteken. De eerste, Wilfried, werd op weg naar Rome (een verre reis die alleen werd ondernomen om de nodige pauselijke zegen te vragen voor het zo moeilijke en gevaarlijke zendingswerk) door tegenwind naar de Friese kust gedreven en daar gastvrij onthaald door koning Aldgisl.

De vermaarde Friese koning Radbod, van wie de overlevering wil dat hij zich op het allerlaatste moment aan de doop onttrok (verklarende dat hij toch maar liever bij zijn voorvaderen in het Walhalla wilde belanden dan bij die nieuwe christenen in de hemel!), moest het in 689 bij Dorestad (nu Wijk bij Duurstede) eerst afleggen tegen de Karolingische hofmeier Pippijn II, vóór Willibrord in 695 de eerste bisschop van Utrecht kon worden

(waar hij het, door de Friezen verwoeste, kerkje weer liet opbouwen). Ca. 15 jaar later weet Radbod dit zendingsterrein wel weer te 'zuiveren', maar in 719 sterft hij en korte tijd daarna vestigt Karel Martel het Frankische (en dus ook Rooms-Katholieke) gezag tot aan de Lauwers en kan Willibrord terugkeren in 'Frisia citerior'. Zijn medewerker Bonifatius neemt dan het zendingswerk onder de Friezen ter hand, met zoveel overgave dat hij later zelfs weigert de opvolger van Willibrord te worden. Als hij in 754, dan als aartsbisschop van Mainz, die Friezen van vroeger nog eens komt opzoeken, wordt hij bij Dokkum door een rondtrekkende roversbende (terloops?) vermoord. Omstreeks 777 moet vanuit datzelfde Dokkum de kerstening onder de Saksen ten oosten van de Lauwers zijn begonnen, het eerst door de Angelsaksische bisschop Willehad.

De 'Fries' Liudger (geboren in de buurt van Utrecht, toen tot de Friese streken gerekend) geldt als één van de bekeerlingen van Bonifatius. Hij had al eerder zending bedreven onder zijn stamgenoten, eveneens in de buurt van Dokkum, doch werd daar toen verdreven door een opstand van Friezen en Saksen onder de Saksische hertog Widukind (deze opstand werd in 785 bedwongen, doch pas in 804 wordt het noordoostelijk deel van het Saksische gebied aan het Frankische rijk onderworpen). In 786 wordt hij door Karel de Grote aangesteld als missionaris voor de Groninger Gouwen. Hij bekeert daar o.a. de bekende Friese zanger Bernlef, die na te zijn gedoopt nog slechts psalmen ten gehore schijnt te hebben gebracht (en als een soort 'catechist' Liudger gaat vervangen als deze voor weer een nieuwe opstand moet wijken). In 804 wordt deze Liudger door Karel de Grote tot bisschop van Munster geroepen, waardoor ook de Ommelanden, als zijn missiegebied, onder dit verre bisdom komen te vallen (dit is wellicht de reden waarom in Groningerland zo laat kloosters van de grond kwamen; wel heeft Liudger hier waarschijnlijk zes kerken gevestigd, waaronder die van Oldehove). Daarvoor had Liudger nog jarenlang zending bedreven in Neder-Saksen, waar hij aan de Ruhr de Abdij van Werden heeft gesticht - en nog eeuwen nadien moesten boeren uit Friesland aan dit klooster onder meer het vermaarde 'Friese laken' leveren. Omstreeks het jaar 1000 wordt Vredewold voor het eerst genoemd in de inkomstenregisters van deze Abdij, als ook Liuverd en Liuvertherwalda oftewel Lieuwerderwolde (zie pag. 7 bovenaan).

De kerstening van het noorden ging gepaard met de 'inlijving' bij het Karolingische rijk. Met name Liudger is bij uitstek een vertegenwoordiger van de Frankische staat geweest: de politiek ging hand in hand met de bekering en kerstening! En binnen dit Frankische rijk was de kerk weliswaar 'klein begonnen', maar al gauw uitgegroeid tot een bijna onvoorstelbaar grote grootgrondbezitter: het door Bonifatius gestichte klooster van Fulda was bijvoorbeeld eigenaar van zo'n 15.000 boerderijen, verspreid over heel Duitsland en de Nederlanden.

In 962 liet Otto de Grote zich door de paus van Rome tot 'Katholiek' keizer kronen (tot 1250 houden Duitse koningen het recht om uit handen van de paus de keizerskroon te ontvangen). Doch dit Duitse koningschap en het Roomse keizerschap bleken toch moeilijk verenigbaar: (wereldlijke) landsbelangen botsten nogal eens met (geestelijke) universele doelstellingen. Dit leidde tenslotte tot een complete machtsstrijd tussen de beide 'wereldmachten': pausdom en keizerschap. In 1024 nam het Frankische (Salische) koningshuis de macht weer over, met enkele Hendriken als keizer. In die tijd wordt ook het koninkrijk Bourgondië weer met het Duitse rijk verenigd. Vervolgens bracht Hendrik III het keizerschap weer tot werkelijk volle glorie, zich tevens tot taak stellend de kerk te 'heiligen', o.a. door de priesterhuwelijken en de simonie (handel in geestelijke ambten) tegen te gaan. De ene na de andere 'foute' paus werd afgezet, tot omstreeks 1050 paus Leo IX de leiding van deze 'kerkhervorming' op zich nam resp. overnam. Het toegenomen zelfbewustzijn van Rome leidde in 1054 tot de breuk (Schisma!) met de Oosterse (latere Grieks-Orthodoxe) kerk.

Latere pausen probeerden zelfs om de wereldlijke macht aan de geestelijke ondergeschikt te maken, doch daar stak Hendrik IV een stokje voor door de paus af te zetten; wat deze weer niet op zich liet zitten: de keizer wordt 'in de ban gedaan' en moet later 'de gang naar Canossa' (standplaats van de verdreven paus) maken om boetedoening te doen en absolutie te verkrijgen. Deze investituur-strijd eindigt, min of meer, met het Concordaat van Worms (1122), waarbij de keizer de bisschopskeuze moet overlaten aan het domkapittel, terwijl de 'belening' met geestelijke en wereldlijke macht door zowel paus als keizer plaats kan vinden. Waarna de strijd zich prompt verplaatste naar lagere overheden: elke bisschopsbenoeming gaf aanleiding tot intriges tussen adellijke families en soms zelfs tot complete 'veldtochten' met gewapende bendes, om pressie uit te oefenen op het kiescollege. Ook de bisschoppen zelf zaten in die tijd vaker geharnast te paard dan dat ze in pontificale gewaden voor het heilig altaar stonden! En lokale edelen waren er natuurlijk als de kippen bij om gebruik te maken van de verzwakte positie van de Duitse koning/keizer en 'zijn' bisschoppen.

Rond 1200 bereikte de pauselijke macht zijn hoogtepunt, daarna trad een duidelijk verval op, vermoedelijk vooral door de verdere 'verwereldlijking'. Als rond 1300 paus Bonifatius zichzelf de hoogste geestelijke én wereldlijke macht toeschrijft (in de bul *Unam Sanctum*) wordt hij op aandrang van de Franse koning gevangen gezet, waarop de pauselijke residentie tot 1377 naar Avignon verhuist. 'Tegenpausen' blijven eerst nog wel in Avignon resideren, maar in 1400 wordt Rome weer het algemeen erkende middelpunt van de 'Rooms'-Katholieke kerk. (Vanaf die tijd gaat de stad ook weer groeien: was het in de Romeinse keizertijd een miljoenenstad(!), in de 5e-6e eeuw woonden er nog slechts 60.000 mensen, in de 11e eeuw de helft daarvan en toen de paus Rome had verlaten werd dit inwonertal nog eens gehalveerd: honden en wolven vochten op de talrijke kerkpleinen van de vrijwel ontvolkte stad!).

De kerkelijke greep op de gewone maatschappij werd steeds sterker: aartsdiakenen werden aangesteld voor het wereldlijke beheer en in alle dorpen verreesen de romaanse 'zaalkerkjes' (in heel Europa, van Toscane tot Friesland!). In Groningerland kregen veel kleinere dorpen reeds in de 13e eeuw een stenen parochiekerk(je), ook wel gebouwd van baksteen (de eerste vermelding dateert van 1233). Groningen, in de 12e-13e eeuw van dorp uitgroeiend tot stad, moet in die tijd al een flink aantal stenen huizen hebben gehad, naast de oudste parochiekerken (de St. Walburg, St. Maarten en St. Nicolaas: de latere A-kerk), waarvoor de bouwstenen wellicht werden geleverd door de zgn. 'tichelwerken' aan het Reitdiep.

In Langewold kwamen als eerste kerken Horm (later Noord- en Zuidhorn), Sebaldeburen en Doezum, met als latere vestigingen Oldekerk, Grotegast en Grijskerk. De oudste kerkelijke kernen van Vredewold waren waarschijnlijk Marum en Tolbert, met later Leek en vroeger ook Lagemeden. Nuis (=Nieuwe huizen?) is al in 1234 ontstaan, vermoedelijk als afsplitsing van Marum. Evenals Lettelbert en Oostwold is Niebert waarschijnlijk ontstaan als dochterkerk van Tolbert (toen nog Oldebert geheten: 'Oude buurt' waartegenover Niebert='Nieuwe buurt' zal zijn gesteld). In 1385 komt de kerk van Niebert al voor in een contract over de waterbeheersing tussen enkele kerspelen in Vredewold. Het is welhaast zeker dat het huidige kerkgebouwtje een houten 'voorganger' heeft gehad; het geldt als één van de eerste (aarzelende) uitingen van de gotiek in deze streken. (De gotiek, met spitsbogen in plaats van de Romaanse rondbogige ramen en gewelven, zou pas in de 14e-15e eeuw hier te lande de fraaiste bouwwerken voortbrengen, zoals de Martinikerken van Bolsward, Franeker en Groningen.)

De dorpspastoors konden lezen en hun handtekening zetten en staken daardoor alleen al aanzienlijk uit boven de ongeletterde plattelanders. Bovendien kregen ze regelmatig instructies van de hogere geestelijkheid en ze hadden veelal voldoende respect voor de heersende rechtsprincipes om de burgerlijke rechtspraak van het 'buurrecht' te ondersteunen, vooral ook in praktische zin: vermaningen en afkondigingen vanaf de kansel, oproepen voor collectieve arbeid of voor de periodieke 'warfdagen' etc. (Toen in de 12e-13e eeuw de waterstand schrikbarend begon te stijgen, namen de pastoors in de Woldstreek het initiatief om het gevaar 'met vereende krachten' te keren.) In hun levensonderhoud werd voorzien door de opbrengst van eigen kerkelijke grond: óf er werd al dadelijk bij de grondverdeling een streek voor de kerk gereserveerd (zoals doorgaans in Langewold en Vredewold), óf stukken land werden later aan de kerk geschonken (waar dan de verspreide ligging van dat kerkeland op wijst). Soms werden voorwaarden aan dgl. donaties verbonden, bijv. de beslissende stem bij de opvolging van pastoor of vicaris. De wat rijkere kerken stelden een deel van hun grondbezit als 'prebende' ter beschikking van de vicaris: medio 1500 waren er in het Westerkwartier vele vicariaten, een grote kerspel als Zuidhorn had er alleen al twee. Buiten het pastoraatsland, de vicarie en het prebendaatsland, was er in de meeste plaatsen ook nog het 'Hillighenlandt', waarvan de opbrengst uitsluitend was bestemd voor de instandhouding van kerkgebouw en eredienst.

Behalve deze 'seculiere geestelijken', van eenvoudig dorpspastoor tot bisschop, de herders van de kudde van gelovigen, waren er ook nog de 'reguliere geestelijken', die hun leven aan God wijdden in de strenge afzondering van kloosters, volgens de voorschriften van de heilige Benedictus (die al in de 6e eeuw de eerste kloostergemeenschap had gesticht, met als motto 'ora et labora': bid en werk). In de 12e eeuw werd de orde der Cisterciënzers gesticht, ook als protest tegen de verwereldlijkte Benedictijner orde. En in de 13e eeuw ontstonden de bedelorden genoemd naar Franciscus en Dominicus.

Kloosters werden hier wat later gesticht dan elders in het land, nl. pas rond 1200, en namen stelling op de meest strategische punten in de strijd tegen het water, wat hier in het noorden als voornaamste doel werd gezien: zich eerst een solide bestaansbasis verschaffen in de vorm van grootgrondbezit, alvorens zich meer te verdiepen in een ascetische kloostergemeenschap - en aan dat laatste kwam men dan vaak niet meer toe...

De eerste vestiging in het noorden van de Cisterciënzer orde (waarvan de monniken grijs ofwel 'schier' pijen droegen) was de Claerkamp bij Rinsumageest (1165): vanuit dit klooster werd veel gedaan aan landwinning en aan de ontginning van woeste gebieden (Schiermonnikoog!) en werden maar liefst twintig andere kloosters opgericht. In het Westerkwartier waren Aduard (het St. Bernardconvent, gesticht in 1192) en Gerkesklooster (Jeruzalem, gesticht in 1240 bij Stroobos) de voornaamste bolwerken van de Cisterciënzer orde. Van dezelfde orde stamde het vrouwenklooster van Trimunt (= 'tre montes': 'drie bergen'). De Norbertiënen stichtten een nonnenklooster in Kuzemer bij Oldekerk. Ook deze nonnenkloosters waren vrij groot, maar maatschappelijk en economisch toch van veel minder belang.

Omdat de veelal uit de aristocratie afkomstige monniken meestal niet bepaald 'gebouwd' waren voor de taak waarvoor ze zich zagen gesteld, moest men lekebroeders (of conversen) aannemen voor het zware werk; zodoende kon ook het 'gewone volk' gevolg geven aan de roeping tot apostolisch leven, en al bleven ze streng van de 'echte' monniken gescheiden, ze moesten wel het celibaat betrachten en ook de overige kloostergeloften (van armoede en volstrekte gehoorzaamheid aan de abt) nakomen.

Voorals dankzij deze talrijke lekebroeders, vaak ruige klanten die woonden én werkten op de 'voorwerken' (bijv. het Fransummer- en Aduarder-voorwerk), en de zgn. 'kloostermeiers' die de (toen al stenen) kloosterboerderijen pachtten, groeide Aduard uit tot een machtig agrarisch centrum (in de 16e eeuw bezat dit klooster bijna 7000 ha cultuurgrond, alleen al in de provincie Groningen).

Ook op geestelijk gebied gebeurde er hier wel het een en ander, vooral door de bekende Aduarder gespreksgroep waaraan beroemdheden als Wessel Gansfort en Rudolf Agricola (van Baflo) deden, maar ook de hoofdpastoor van de Groninger Martinikerk en soms de zeer geïnteresseerde Onno van Ewsum van Middelstum. Met de dood van de uiterst tolerante abt Henricus van Rees ging dit 'Aduarder Reveil' echter weer ter ziele. Wessel Gansfort, afkomstig uit Groningen maar opgeleid in het fratershuis van Zwolle, gold als een overtuigd aanhanger van de 'moderne devotie' (hedendaagse vroomheid) van de 'Broederschap des Gemeenen Levens', een vroege hervormingsbeweging onder leiding van Geert Grote (1340-1384) van Deventer, die als bescheiden 'diaken' (de andere wijdingen voor het priesterschap weigerde hij omdat hij in alle nederigheid zijn taak wilde vervullen) al boetpredikend tegen de algehele verwildering (de geestelijkheid zeker niet uitgezonderd!) door het land reisde en daarbij enorme menigten trok. Ook Thomas á Kempis, van de 'Imitatio Christi', wordt tot zijn volgelingen gerekend. Maarten Luther, die op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkapel van Wittenberg zou slaan, daarmee de zgn. Hervorming inluidend, schijnt van genoemde Gansfort gezegd te hebben: 'Als ik zijn werken toen had gelezen, hadden mijn tegenstanders kunnen zeggen dat ik alles aan hem had ontleend, zó stemmen onze opvattingen overeen'.

Vanuit de kloosters ontstonden ook de eerste (klooster)scholen, aanvankelijk voornamelijk bestemd voor de eigen novicen en de kinderen van de adel. Aduard had er zelfs twee: de voorbereidende 'Rodeschool' (bij Middelstum) en één voor meer gevorderden.

De latere 'lagere' en 'hogere' ('Latijnse') scholen waren nog nauw met de parochiekerk verbonden (de schoolmeester trad vaak tevens op als koster of organist en de leerlingen vormden bijv. ook de kerkkoren), maar in de 14e-15e eeuw trok het stadsbestuur het onderwijs meer en meer naar zich toe, wat het peil veelal ten goede kwam. Maar in de Middeleeuwen waren nog de meeste mensen analfabeet, of ze hadden hooguit een paar woorden leren lezen en schrijven op kosteloze 'zondagsscholen'.

Zoals de overal bovenuit torende kerkgebouwen de steden en de dorpen domineerden en de met gepaste eerbied bejegende geestelijken het straatbeeld bepaalden in stad en lande, zo beheerste de godsdienst ieders leven in de Middeleeuwen, van de wieg tot het graf. Dat zal overigens ten tijde van het zgn. heidendom niet anders zijn geweest, want ook de veel- en afgoderij voorzag in eenzelfde behoefte, nl. om tegenover de fysieke tekorten van het vergankelijke menselijke lichaam en de psychische onvolkomenheden van de menselijke natuur iets 'metafysisch' c.q. 'bovennatuurlijks' (voor) te stellen (en te vereren) dat daarvan a.h.w. het tegendeel was: tegenover de menselijke onmacht de goddelijke almacht, tegenover de tijdelijkheid de eeuwigheid, tegenover de sterfelijkheid de onsterfelijkheid, tegenover de aardse nietigheid de bovenaardse alomtegenwoordigheid en tegenover de bedorvenheid de oneindige goddelijke goedheid.

Geloof en bijgeloof gingen vaak ook nog hand-in-hand, als ook christelijke braafheid en heidense wreedheid. En dat (ook) de geestelijkheid 'leer en leven' lang niet altijd met elkaar in overeenstemming wist te brengen, deed aan het kerkelijk gezag niet of nauwelijks af. Zo onzeker en onveilig was het bestaan, dat men gewoonweg niet zonder de zekerheid van het geloof durfde te leven.

Gewest en Gezag

In vroegere 'heidense' tijden plachten de Germaanse stammen in geval van oorlog (en dat was nogal eens het geval...) hun aanvoerders ad hoc te kiezen en tot 'hertog' te benoemen. Over zaken van oorlog en vrede werd beslist in samengeroepen volksvergaderingen. De Friezen kenden echter reeds het vaste collectieve leiderschap, in Romeinse en Frankische stukken aangeduid met 'dux' (hertog), in Angelsaksische met 'rex' (koning). Rond het jaar 60 na Chr. moeten twee van die Friese leiders al eens bij keizer Nero in Rome op bezoek zijn geweest om aldaar uitbreiding van hun woongebied te bepleiten, toen nog tevergeefs. En een dochter van de Fries koning Redbad (of Radboud?) huwde zelfs een zoon van de Frankische koning Pepijn.

In de 4e-5e eeuw werd het machtsgebied van de **Friezen**, die aanvankelijk alleen de kuststreken bevolkten en op hun terpen de vele overstromingen (in die noodlottige tijd van de volksverhuizingen) hadden overleefd, landinwaarts en naar het zuiden uitgebreid. In de Lex Frisionum (802) van Karel de Grote wordt als Fries aangeduid het gebied tussen de Wezer in Noord-Duitsland en het Sinefal, een stroom (het Zwin?) ten zuiden van Zeeland(!). Met verder in het oosten de **Saksen**: een Germaanse stam, de 'Saksnoters' of 'zwaardbroeders', afkomstig uit Sleeswijk-Holstein, maar zich door heel (huidig) Duitsland uitbreidend en in Nederland over de (huidige) provincies Overijssel, Drenthe en Groningen. En ten zuiden van de grote rivieren de **Franken** ('frank'= dapper), voorheen functionerend als de grensbewakers van de Romeinen en vermoedelijk bestaande uit verschillende Germaanse stammen van tussen Rijn en Wezer, zich later naar het zuiden verplaatsend. Intussen zijn er aanwijzingen dat deze Franken oorspronkelijk afkomstig zijn uit het noordelijke terpengebied: een 'zeevolk' dat zich later als 'Saliërs' vestigde in het Overijsselse Salland...

De 'vroeg'-Friezen hielden er nog een zeer primitieve (vnl.) veetedtcultuur op na, maar men onderscheidde al wel vier standen: 'edelen, vrijen, liten en slaven', zoals blijkt uit dezelfde Lex Frisionum. Waarschijnlijk heeft deze vroege bevolking van de noordelijke (terpen-)gebieden vooral bestaan uit 'zelfstandige boeren', die hun eigen grondbezit bewerkten met de arbeidskracht van hun eigen gezin.

Hoe ze aan hun 'bedrijf' zijn gekomen, is niet meer na te gaan. Er wordt wel verondersteld dat er zelfs een bepaalde 'nederzettingorganisatie' (met de Friese naam 'Fluita') is geweest, onder de leiding van een hoofdman. Uit de (latere) schenkingen aan de abdijen van Werden en Fulda blijkt in elk geval dat er in deze streken zowel kleine als grote (eigen) grondbezitters moeten zijn voorgekomen.

Met de aftocht van de Romeinen vielen (ook) de lage landen uiteen in kleine machtsgebiedjes, waarin lokale hoofden het voor het zeggen hadden. Van enig centraal gezag, eertijds bekostigd uit de belastinggelden, was geen spake meer, geld was er nauwelijks meer in omloop en de economie viel in feite terug op de ruilhandel. Omdat er ook geen inkomsten meer naar een centrale 'residentie' toe stroomden, was zelfs een machtig vorst als Karel de Grote (768-814) wel gedwongen om onafgebroken door zijn immense rijk te reizen om zodoende 'in zijn onderhoud te voorzien'... (Tot de 'paltsen' waar hij wel verbleef, behoorden ook Aken en Nijmegen: de Valkhof.)

De handel stelde in het begin van de Middeleeuwen bitter weinig voor, maar tot de weinige volken van Europa die door dik en dun handel bleven drijven behoorden de Friezen. In de Karolingische tijd golden deze 'Friezen in ruimere zin', zeevarend in kleine-brede 'koggen' (van 100-200 ton) met een vierkant zeil, ook als de voornaamste handelaars met de landen rond de Noordzee, met Dorestad als belangrijkste handelscentrum; deze stad werd dan ook regelmatig geplunderd door de Noormannen (vandaar dat veel kooplieden uitweken naar het veiliger Keulen of Mainz) en in 863 zelfs verwoest. In deze tijd werden ook deze streken herhaaldelijk geplaagd door invallen van de Noormannen, maar er zijn tekenen die erop wijzen dat de bevolking ook van deze nood een deugd heeft weten te maken door handel met hen te drijven en er een slaatje uit te slaan, net als voordien met de Romeinse heerscharen (tot het jaar 1000 blijven de Vikingen hier af en toe huishouden: omstreeks die tijd zijn ook zij gekerstend, en daarmee is de angel er kennelijk uit).

De Friese uitvoer bestond vooral uit huiden, perkament, leer en wol (het Friese laken!). Uit het Oostzeegebied werden hout en graan ingevoerd, terwijl de Noormannen ook nog barnsteen en ijzeren voorwerpen te koop aanboden (elders ook slaven, doch die zullen ze eerder hier vandaan hebben gehaald bij hun strooptochten).

Met de opkomst van de Hanzesteden ('Hansa' betekent bewapende gemeenschap: de onderlinge bescherming die men bij elkaar zocht omdat het centrale gezag in de 13e eeuw tanende was), in het noorden bijv. Kampen en Zwolle, werd de Friese handel allengs naar de achtergrond gedrongen.

Afgezet tegen de voorafgaande antieke (Romeins-Hellenistische) beschaving, zijn de **Middeleeuwen** als volgt te typeren: gold de eerste als bij uitstek (manlijk-) individualistisch (de man als staatsburger en 'heer des huizes' die ook na zijn dood bij testament nog baas bleef over zijn bezit), de middeleeuwse maatschappij is geheel gebaseerd op en gemodelleerd naar het (gemeenschappelijke) familieverband (de man als 'familievader', bij wiens dood het, in principe ónverdeelde, 'familiegoed' overging naar de meest natuurlijke opvolger, veelal de oudste zoon). Het 'eigen domein' van een heer/grootgrondbezitter bestond uit een complex van één of meer hoeven met land, vee, woningen en werkplaatsen, waar vrije zowel als onvrije boeren, samen met onvrije arbeiders en soms zelfs slaven, een sterk hiërarchisch gestructureerde 'gesloten productie-huishouding' (dus zónder geldverkeer) per hof of hoeve vormden. Dit van oorsprong Frankische 'domaniale stelsel' is in het vrije (en bovendien middels geld handel drijvende) Friesland niet tot ontwikkeling gekomen; hetgeen echter ook inhield dat erfdelingen en dus 'versnippering' hier veel vaker voorkwamen. Elke belangengemeenschap, tot de staat aan toe, berustte op de specifieke familie-solidariteit, die ook het gewoonterecht van de Germaanse volken had bepaald.

De feodale verhoudingen moeten ook in dit licht worden gezien: om bestaanszekerheid te verwerven moest men behoren tot enigerlei (familie-)verband, m.a.w.: moest men zijn vertrouwen schenken en zich onderwerpen (!) aan de 'vaderlijke' bescherming van een sterkere. En dat waren en/of werden de (groot-)grond-bezitters, op wiens 'goed' men een veilig heenkomen kon zoeken in geval van nood (en dat kwam nogal eens voor in die roerige tijd van de volksverhuizingen en nog heel lang daarna!). En die bescherming moest vaak gewapenderhand worden geboden, wat weer betekende (of tot gevolg had) dat de (familie-)veten en (streek-)oorlogen niet van de lucht waren, waardoor het onveilig blééf en dus het totale systeem werd bevestigd.

'Onvrij' had overigens in de Middeleeuwen een geheel andere betekenis dan de (antieke) slavernij: de onvrije werd nl. wel degelijk erkend als persoon, met een eigen persoonlijke waardigheid, een eigen familie, huis en haard, en een eigen lapje grond. Hij was ook eigenlijk niet zozeer onderworpen aan een heer - als wel gebonden aan diens grond; hij mocht deze niet zonder toestemming verlaten (alleen een bedevaart mocht hem niet worden geweigerd), doch daar stond tegenover dat hij ook niet van deze grond, van dit middel van bestaan, kon worden vervreemd. Wel had zo'n horige 'herendiensten' te verrichten, van landarbeid tot hout-hakken, van werken in de smederij tot helpen op de molen, en ook de echtgenote moest weven en spinnen zonder enige vergoeding.

De 'vrije' pachter had, net als de 'eigenerfde', daarentegen veel meer verplichtingen: als hij schulden maakte kon beslag worden gelegd op zijn (grond)bezit, in geval van oorlog kon hij worden gedwongen om dienst te nemen (alleen de vrijen waren 'dienstplichtig') en als have en goed werden verwoest wachtte hem geen schadeloosstelling, m.a.w.: zijn vrijheid werd soms duur betaald!

Door de Karolingische hofmeiers (en later keizers) werd ook hier het feodale- of leenstelsel ingevoerd ('feodum' = 'leen'), met landsheer (keizer of koning) als (opperste) 'leenheer' en hertogen, graven en bisschoppen als diens 'leenmannen' of vazallen. De grond van deze (en de lagere) edelen of leenmannen werd bewerkt en bewoond door de onvrijen: de horigen en de lijfeigenen (de laatsten kwamen echter in de Nederlanden niet voor); de horigen waren een soort pachters met weinig persoonlijke vrijheden: zo had een horige toestemming van zijn 'heer' nodig om in het huwelijk te treden.

Na 1100 worden de aloude Friese 'edelen, vrijen, liten en slaven' hier al niet meer onderscheiden - en reeds rond 1300 hadden de meeste plattelanders hier te lande zich vrijgekocht. De oorspronkelijke 'vrijen' waren, ook toen al, vooral de 'vrije boeren' of '**eigenerfden**', die echter in tijden van recessie soms noodgedwongen terugvielen in de horigheid of het knechtschap.

De Merovingische/Karolingische koningen, die zichzelf met vele getrouwen ('fideles') plachten te omringen als een soort veilig familieverband, schonken hun hogere ambtenaren (graven) ook daarom met royale hand grote stukken land (soms complete landstreken) 'in leen', om hen meer overwicht te geven over de reeds bestaande grootgrondbezitters. Deze eerste 'leenmannen' (naast graven ook hertogen en bisschoppen) werden, op hun beurt, weer 'leenhéér' van hen aan wie ze stukken land in 'onderleen' gaven; ook zij omgaven zich zodoende met vertrouwde 'vassi' (vazallen).

Zo ontstond een vertakking en verspreiding van macht, van hoog naar laag en van centraal naar peripheer, terwijl daarbij toch een persoonlijke (bijna familie-) band bleef bestaan: de boer onderdanig aan zijn (land)heer, die zelf weer leenman is van een hogere leenheer, en zo tot aan de koning als opperste leenheer/landsheer c.q. 'familievader' toe. Elke 'vrije' had een dubbele eed te zweren: één op de landsheer/koning en één op de landheer/leenheer. Deze eed werd gezworen op de evangeliën en was daardoor heilig, doch bovendien zou het, in de Middeleeuwen, de persoonlijke eer te na zijn geweest om een eed te breken.

Zo'n huldiging van de landsheer door een leenheer, en weer van een leenheer door een vazal, en van een vazal door een eenvoudige 'vrije', werd altijd met allerlei rituelen omkleed, zoals elk akkoord of transactie in die tijd, waardoor het a.h.w. op een hoger plan kwam.

De macht van een koning/keizer werd gesymboliseerd door de scepter, als teken van bestuursmacht, en door het zwaard 'van gerechtigheid' als teken van de rechterlijke macht.

Karel de Grote, die zélf niet kon schrijven en zelfs nauwelijks zijn handtekening kon zetten, heeft heel veel gedaan voor de ontwikkeling van onderwijs en cultuur; zo verplichtte hij de geestelijken om scholen te stichten, ook scholen die niet alleen voor de novicen of de kinderen van adel toegankelijk waren.

Verder voerde hij, als grootgrondbezitter bij uitstek, het zgn. drieslagstelsel in om uitputting van de grond tegen te gaan: op een stuk grond moest het ene jaar zomertarwe worden verbouwd, het volgende jaar winter-tarwe en het derde jaar moest de grond braak blijven liggen (aanvankelijk werd dit vooral toegepast op toch al zeer vruchtbare grond, pas na het jaar 1000 is het algemeen in gebruik geraakt).

Het was ook deze koning/keizer die de 'krijgsmacht' invoerde: hij schreef voor welke vrije boeren met een paard dienden op te komen; soms konden slechts groepen van zulke boeren samen één 'ruiter' opbrengen, want de kosten waren hoog: een paard was evenveel waard als 12 koeien, maar met de hele uitrusting erbij kon de prijs oplopen tot die van wel 45 koeien. Karel de Grote wist hierdoor een goed geoefend leger op de been te brengen, zij het van bescheiden omvang, nl. hooguit 5000 man. Uit deze 'ruiters' kwamen de latere 'ridders' voort: vrije (en zelfs onvrije) boeren die zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, bijv. tijdens de kruistochten (vanaf ca. het jaar 1000) maar ook bij toernooien en (vooral) bij de voortdurende veten die moesten worden 'uitgevochten', konden door hun vorst in de ridderstand worden verheven; en doordat hun heldendaden vervolgens lyrisch werden bezongen door troubadours en minstrelen, kwamen ridders in hoog aanzien te staan, daarbij de 'oude adel' soms achter zich latend (doch dat laatste wel vooral in het zuiden, in de meer typische 'adelstreken').

Bij het verdrag van Verdun (843) werd het Frankische rijk verdeeld onder de drie zonen van Lodewijk de Vrome (zoon en opvolger van Karel de Grote): Lodewijk de Duitse kreeg Oost-Frankenland (Duitsland), Karel de Kale kreeg West-Frankenland (Frankrijk) en Lotharius kreeg het Middenrijk. Na diens dood wordt dit Middenrijk verdeeld onder zijn drie zonen: een zuidelijk deel (Italië), een centraal deel (Provence) en een noordelijk deel, van de Jura tot aan Friesland! En dit laatste deel werd toen naar Lotharius II 'Lotharingen' (= 'Lothari regnum') genoemd. Na de dood van de kinderloze Lotharius II werd dit gebied weer tussen Oost- en West-Frankenland opgedeeld. Deze voortdurende rijksdelingen tonen aan dat die vroegere koningen hun land als familiebezit beschouwden, waarmee ze naar believen konden omgaan.

Het verval van de eenheid van het Frankische rijk en vervolgens het verval van de Karolingische dynastie (ca. 900) brachten de westerse suprematie in gevaar en daarmee ook de bescherming en verspreiding van het christendom.

Een verdere verdeling resp. 'versnippering' volgde doordat vele leenmannen (graven en hertogen) zich gingen verzelfstandigen van hun keizer/koning/leenheer, om zo de grondslag te leggen voor territoriale, van elkaar vervreemdende en elkaar soms bloedig bestrijdende, vorstendommen. Zo ontstonden in 915 de hertogdommen Saksen, Frankenland en Lotharingen en omstreeks 933 Bourgondië. Om de rijkseenheid te redden ging de koningskroon over van de Franken naar de Saksen. De Duitse koningen uit het Saksische huis zagen Karel de Grote als hun grote voorbeeld, vooral ook in de strijd tegen de hertogen: in hun plaats worden de 'geestelijke heren' i.c. de (in principe kinderloze en dus niet over-ervende!) bisschoppen nu de belangrijkste steunpilaren van (ook) het wereldlijke rijksbestuur (het zgn. Ottomaanse stelsel).

Rond het jaar 1000 ontstond er in Europa een omslag naar 'betere tijden': de bevolking groeide (vooral die van de steden, die uiteindelijk de macht van de adel zouden overnemen!) en de handel herleefde. Handelaren (en kruisridders) ontdekten de 'wijde wereld'. Universiteiten werden gesticht in Italië en Frankrijk, kerk-gebouwen werden fraaier en groter (kathedralen!) en voor het eerst verscheen er letterkunde in de volkstaal (de oudste Nederlandse tekst stamt uit de 11e eeuw en luidt: " hebban olla vogala nestas hagennan, hinase hi(c) (e)unda thu uu(at) unbida(n) (uu)e nu" - "alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?")

Om aan de groeiende vraag naar voedsel te voldoen, werd in de 11e eeuw begonnen met uitbreiding van de landbouwgrond door ontginningen, eerst langs de kust, later van de laagveengebieden.

Ook de Nederlandse 'vorsten' gingen zich steeds meer als geheel zelfstandige landsheren gedragen: de Duitse Keizer gold nog slechts in naam als 'leenheer'. Zo ontstonden naderhand in de noordelijke Nederlanden het Bisdom Utrecht, het Hertogdom Gelre en het Graafschap Holland. En in tijden van economische teruggang namen deze regionale vorsten nogal eens hun toevlucht tot geldontwaarding, waar de bevolking weer de dupe van werd.

In de 11e eeuw heerste in Friesland formeel het gravengeslacht van de Brunonen, vermoedelijk afkomstig van het Duitse Brunswijk, maar ná dezen kwam de toen veruit belangrijkste vorst van de noordelijke streken aan de macht: de bisschop van Utrecht.

Het 'eigenlijke' Friesland heeft in de 12e eeuw ook nog verscheidene graven gekend, maar geen daarvan heeft een blijvend gezag weten te vestigen, waarschijnlijk vanwege de bijzondere economische en sociale positie van de 'vrije' Friezen. Maar ook Gelderland krijgt pas in de loop van de 13e eeuw een graaf die echt als 'landsheer' wordt betiteld: de hertog van Gelre. En het graafschap Holland, naderhand zo dominant, komt pas (goed) tot ontwikkeling ná het bisdom Utrecht en het hertogdom Gelre.

In het Duitse rijk ging de macht naderhand over naar het huis Hohenstaufen, met als eerste Koenraad III en als meest beroemde keizer Frederik I Barbarossa (1152-1190). Het was deze keizer die het Salomons-oordeel uitsprak over het bezit van Friesland: zowel de bisschop van Utrecht als de graaf van Holland mochten zich hiermee 'rijk rekenen' (het zgn. 'condominium').

Omstreeks 1200 zag het er even naar uit dat Friesland dan toch tenminste een 'eigen' graaf zou krijgen, doch toen deze Willem I, zoon van de Hollandse graaf Floris III, zijn sterkte in Oosterzee zag bedreigd doordat de omliggende landerijen onder gingen in het Tjeukemeer, keerde hij schielijk naar Holland terug: de verre Friezen bleven voorlopig nog 'vrij', althans vrij van een vreemde landsheer.

In deze lage (Neder-)landen, onderdeel geworden van Lotharingen en dus van het Duitse rijk, werd in 1024, 1025 en 1046 de grafelijkheid Drenthe (waartoe dan ook nog een uitgestrekt 'landgoed' in de 'villa' Groningen behoort...) geschonken aan de bisschop van Utrecht. Kennelijk was pas de laatste schenking effectief: eerst toen kwam Drenthe definitief, d.w.z. tot in de 16e eeuw, onder het wereldlijke gezag te staan van de bisschop (en medio 1100 werd Drenthe weer in onderleen gegeven aan een broer van de bisschop, zetelend op het kasteel van Coevorden). Ook Friesland werd door de Duitse keizer herhaaldelijk 'weggegeven' aan de graven van Gelre en Holland of aan de bisschop van Utrecht, maar de vraag is of men bij deze schenkingen wel het gebied tussen Eems en Lauwers op het oog heeft gehad, want Friesland was in die tijd nog een nogal vaag begrip. Het lukte Floris V van het Hollandse Huis (de graaf aan wie we de Haagse Ridderzaal te danken hebben, ook wel genoemd 'der keerlen god', vanwege zijn populariteit bij het gewone volk) eerst in 1289 (7 jaar vóór hij door 'de edelen' zou worden vermoord!) om West-Friesland te onderwerpen, nl. pas nadat de grote vloed van 1287 het land tussen dat gewest en het 'echte' Friesland had weggevaagd, waardoor de Zuiderzee ontstond.

Als in de 13e eeuw over 'edelen' wordt gesproken, doelt men in deze streken gewoonlijk op de bezitters van 'edele heerden', die als zodanig het recht hadden het redgerambt periodiek te bekleden. Een echte standenmaatschappij bestond hier niet (meer), feodale ridders had je hier niet, de 'anderen' zullen óf pachters zijn geweest óf landarbeiders in loondienst. En in tijden van recessie, zoals bijv. de hongersnood van 1272, probeerden veel kleinere grondbezitters resp. zelfstandige kleine boeren weer als arbeiders aan de kost te komen.

Vrije pachtvormen waren in deze streken al vroeg tot ontwikkeling gekomen. Elders in het rijk heersten veel feodaler verhoudingen: bij het bewerken van andermans grond behoorde nu eenmaal een afhankelijke positie, men zal zich moeilijk iets anders hebben kunnen voorstellen. Mogelijk heeft er hier ook nog een soort 'tussenstand' bestaan: de eerste twee jaar wél geldend als vrije pachtboer, doch daarna mocht de verpachter vaststellen hoe lang het pachtcontract nog zou duren, en de pachter had dit dan maar te slikken óf hij kon vertrekken.

Onder belastingen ging men (nog) niet zozeer gebukt. Dat was nl. een onmiskenbaar voordeel van het goeddeels ontbreken van het domaniale stelsel: er rustten veel minder 'lasten en cijzen' op het land dan elders het geval was. Maar die 'vrije Friezen' meenden zich nu ook nog te kunnen permitteren de overige verplichtingen niet na te komen, zoals bijv. de 'tienden' (van graan moest de 10e schoof worden afgestaan, van vee elke 10e nieuwgeborene), een van oorsprong kerkelijke belasting, hier te betalen aan de bisschop van Utrecht.

In 1207 riep de bisschop van Bremen, door Hendrik IV 'beleend' met deze gewesten, met toestemming van de paus op tot een 'kruistocht', nu niet tegen de Turkse barbaren in het Heilige Land, maar tegen de Saksen en Friezen en 'Stedingers' (Vlaamse en Hollandse kolonisten) aan de westelijke oever van de Weser, omdat dezen weigerden de tienden (of novalia) te betalen. Deze eerste veldtocht strandde, maar een tweede kruistocht in 1234, opgezet en georganiseerd door de (nieuwe) orde der Dominicanen, had meer succes; hoewel het niet lukte de bevolking en (zelfs) de geestelijkheid in het noorden mee te krijgen, werden in elk geval de Stedingers met behulp van de graven van Holland en Gelre en de hertog van Brabant onderworpen in de slag bij Altenesch.

Door toename van de bevolking kwamen ook andere beroepen op, tenslotte kon niet iedereen boer of slootgraver worden. Had eerder vooral de handel aanleiding gegeven tot stedelijke concentraties, nu komt daarbij ook nog de nijverheid. Handel en ambacht vonden vnl. op straat plaats, winkels waren er niet, de woningen waren eerst nog uitsluitend, later overwegend, van hout.

Binnen de stadswallen leefde men dicht opeen, in een erg drukke, rumoerige en 'geurrijke' omgeving, met veel huisdieren en vee; de meeste stedelingen waren aanvankelijk nl. (ook) nog boer. Met de hygiëne was het erbarmelijk gesteld, dus stond men vrijwel weerloos tegenover epidemieën. Maar hoe groot de sterfte ook was, een constante stroom van vluchtelingen zorgde voor een steeds nieuwe aanwas. De adel verloor geleidelijk de greep op de plattelandsbevolking, en horigen die hun vrijheid hadden gekocht of gewoon waren gevlucht, werden gelokt door de mogelijkheden die de stad hen leek te bieden. 'Stadslucht maakt vrij', heette het: als men maar langer dan een jaar in de stad had gewoond, kon men niet meer door zijn heer worden opgeëist.

Steden waren niet alleen bevolkingsconcentraties binnen een ommuurd stedelijk grondgebied, maar vooral ook gemeenschappen met een eigen recht en bestuur, verleend door de keizer of een gewestelijk vorst, en waren vooral daardoor los gekomen van het omringende platteland.

(Het platteland waar - zeker in het noorden - geen lokale besturen bestonden: de kerkelijke 'kerspels' beheerden de armenzorg, de burgerlijke stand en het onderwijs, waterschappen waren er voor de waterstaat en de buurrechters zorgden voor de rest!)

Als een nieuwe burger de eed op het (stedelijke) stamboek aflegde, werd hij tot de 'gezworenen' (of 'poorters') gerekend en daarmee zelfs mede-aansprakelijk voor wat de andere inwoners uitvoerden. Maar het toezicht was minimaal, politie bestond (eerst) nog niet, dus moesten vooral de toenmalige 'allochtonen', afkomstig van het platteland, wel wennen aan die merkwaardige macht van de stadsmagistraat en aan die verwarrende vermenging van vrijheid én verantwoordelijkheid.

Het stadsbestuur kon ook nog van stad tot stad verschillen, omdat de verleende stadsrechten weinig eenheid vertoonden. Meestal was zowel het bestuur als de rechtspraak in handen gelegd van de zgn. 'schepenen', voorgezeten door de 'schout', de vertegenwoordiger van de graaf, fungerend als een soort Officier van Justitie en later tevens als Hoofdcommissaris van Politie. Omstreeks de 15e eeuw kregen de schepenen, tenminste in het westen van het land, burgemeesters naast zich, die zich samen met de wethouders met het stadsbestuur gingen bezighouden. Als een eerste vorm van burger-vertegenwoordiging kwam de 'vroedschap' op, waarvan de leden (ook wel 'raden' of 'gezworenen' genoemd) echter uitsluitend uit de kringen van de 'poorters' afkomstig waren en zeker niet uit alle lagen van de bevolking. In de stad Groningen was deze 'zwoorne gemeente' eerst nog wel een vertegenwoordiging van de (gegoede!) burgerij, maar later een nog meer gesloten groepje dat zichzelf via coöptatie in stand wist te houden.

Het economisch leven werd meer en meer beheerst door de 'gilden' van ambachtslieden en kooplieden: corporaties die van de stedelijke overheid het alleenrecht hadden verkregen voor de uitoefening van een bepaald beroep; maar juist die monopolie-positie leidde tot een steeds toenemende verstarring; toch wisten deze instellingen hun bestaan nog tot de Franse revolutie te rekken.

Maar ook buiten de steden gaan zich meer en meer kooplieden en neringdoenden vestigen, waardoor bijv. dorpen als Visvliet (en later Leek) tot ontwikkeling komen.

De 12e-13e eeuw gold als een periode van bevolkingsexplosie (!) en expansie, in héél Europa, maar voor het intensieve gebruik van de grond (voor eigen gebruik, maar ook voor de groeiende behoefte aan levensmiddelen van de grotere steden en dorpen) en de steeds grootschaliger grondontginningen moest een tol worden betaald. Het eerst en het meest door de armere lagen van de bevolking, bijv. de schaapherders, koeienhoeders en bijenhouders, die de grond nog 'in oude staat' hadden benut. Het waren vaak ook de(ze) gebruikers van de 'gemene gronden' (in Friesland: 'meenten') die hun (zéér oude) rechten hierop zagen betwist door grillige locale regeerders en bezitters, die steeds meer geld nodig hadden voor hun militaire avonturen; en om aan dit geld te komen werden de gemene gronden overgedaan aan kloosters, stadsgemeenschappen of particuliere beleggers. In Drenthe echter, waar het 'hofstelsel' nooit tot ontwikkeling was gekomen en de plattelandsgemeenschap vooral uit kleinere grondbezitters bestond, kwam het meer tot zgn. 'markegenootschappen' voor het beheer en gebruik van de gemeenschappelijke gronden (of 'marken').

De grootte van de bevolking in deze streken zal rond 1300 in het gehele Westerkwartier zo tussen de 3000 en 5000 hebben bedragen, in de stad Groningen tussen de 5000 en 7000. Vanaf die tijd kwam de klad erin en begon een lange periode van malaise en achteruitgang, op gezette tijden nog versterkt door:

= **hongersnoden**: bijv. in 1272 en in het rampzalige regenjaar 1315, waarin het maandenlang stortregende, nóg erger dan het jaar daarvoor: 'als in de dagen van Noach' aldus de kroniekschrijvers (in deze eeuw werd het waterstandsbeheer krachtig ter hand genomen: door bedijking maar ook door de instelling van waterschappen). De graanprijzen daalden zodanig dat productie voor de markt minder lonend werd en vele bedrijven, zelfs hele dorpen, door de boeren werden verlaten. Overigens was in Groningerland de graan-productie toen nog zo bescheiden dat men op korenimport (uit Brabant en Vlaanderen, maar ook uit het Oostzeegebied) bleef aangewezen, en als dit stokte ontstond er onmiddellijk hongersnood. In 1288 waren er in een zomerstorm veel schepen vergaan: er verdronken niet alleen zo'n 100 schippers, er ging ook veel graan verloren 'zodat deze ramp niet minder was dan een misoogst in het land zelf door het zout in de bodem'. In tijden van (honger)s nood waren het vaak de talrijke kloosters die de nood hielpen lenigen.

De graanproductie stagneerde (ook) omdat het inklinkende veengebied steeds vochtiger werd en daardoor minder geschikt voor de verbouw van wintertarwe (alleen zomergranen, die slechts gebruikt werden voor de productie van bier, wilden er nog groeien). Het natte weiland was nog wel bruikbaar voor de veehouderij, maar door de overgang van arbeidsintensieve landbouw naar extensieve veeteelt ontstond er een overschot aan arbeidskrachten: velen trokken naar de steden, waar ze werk konden vinden in de opkomende nijverheid (bijv. bierbrouwerijtjes, maar ook textielnijverheid, naar Vlaams voorbeeld). De achterblijvers 'ten plattelande' legden zich naast de veeteelt toe op de visvangst, aanvankelijk in zoet water, later op de Noordzee. Na de uitvinding van het haringkaken groeide de haringvisserij uit tot een belangrijke bron van inkomsten (grof zeezout werd ingevoerd uit Frankrijk en vervolgens hier te lande geraffineerd).

= **epidemieën**: zoals bijv. de pest van 1348, bekend geworden als de Zwarte Dood. Men had in die tijd nog geen benul van de pestbacil en onderging het als een straf van God voor de liederlijke levenswandel, vooral ook van de in weelde en ontucht levende geestelijken; overal trokken 'flagellanten' of 'geselbroeders' rond, zichzelf een maand lang geselend tot ze erbij neervielen. Later werd de schuld bij de joden gezocht, met progroms als gevolg. In het noorden maakte de pest pas in de loop van de 14e-15e eeuw de meeste (wel tienduizenden!) slachtoffers.

= **oorlogshandelingen**: voortdurend tot 1475 en voortkomend uit een, in heel Europa optredend, streven naar zelfstandigheid: stadsburgers, gezeten boeren, nieuwe adel en kloostergeestelijken knaagden allemaal aan de soevereiniteit van graven en hertogen, daarbij elkaar fel beconcurrerend bij het opvullen van het gezagsvacuum, en dat alles tegen de achtergrond van een ook nog afnemend centraal gezag van de koning/ keizer van Duitsland. Vooral in de veelvuldige crisis- en honger-jaren die in de 2e helft van de 14e eeuw de bevolking om de zoveel jaar 'uitdunden' liepen oorlogshandelingen vaak uit op onverhulde rooftochten en werd nogal eens een dierlijke wreedheid tentoongespreid die in scherp contrast stond met de vroegere 'ridderlijkheid' en de pas wat op gang gekomen 'humanisering' van het oorlogsgebeuren.

In de 1e helft van de 13e eeuw werd er herhaaldelijk slag geleverd met en/of om de **stad Groningen**, als een 'vorstelijke burcht' gelegen op de noordelijke uitloper van de Drentse Hondsrug, in het verder in feite 'heerloze' Friesland. Zo brak in 1227 een burgeroorlog(je) uit tussen enerzijds de prefect en zijn aanhangers, aan de andere kant de koopliedenpartij van de 'Gelkingers', die zich later verbonden met 'de Coevorders' en zodoende de stad konden veroveren. Maar met steun van de Ommelanden wist de prefect 'de Drenten' weer uit de stad te verjagen, waarna deze, op een paar huizen na, compleet werd platgebrand! De verslagenen verzamelden zich echter opnieuw en sloegen het beleg voor de, intussen vrijwel ontvolkte, stad. Om Groningen te ontzetten (én om de kasteelheer van Coevorden af te straffen, die zich als 'erfelijk leenheer' aan zijn invloed had onttrokken) bracht de bisschop van Utrecht een leger op de been waaraan ook veel echte ridders uit Holland en Gelre deelnamen, doch dit leger werd vernederend verslagen in de slag bij de (moerassen van de) Ane, ten zuidwesten van Coevorden: edelen en ridders die het onderspit moesten delven tegen boeren! Doch de nieuwe bisschop wist de Friezen op zijn hand te krijgen en zodoende de Drenten eerst weer te onderwerpen.

In 1229 brak de oorlog echter opnieuw uit: de Coevorders en de Drenten kregen nu nota bene hulp van Langewold en Vredewold, waarschijnlijk uit verzet tegen de bisschoppelijke belastingen. In 1231 werd de stad door dit nieuwe bondgenootschap belegerd, eerst nog tevergeefs. Maar toen in 1250 de stad de graanprijzen verhoogde terwijl het er in de Ommelanden economisch toch al zo slecht voorstond, werd de stad alsnog door de Ommelanden ingenomen, zij het pas na een langdurige, in de winter even onderbroken belegering: de muren moesten worden geslecht en de stedelijke steenhuisen ontmanteld; de ridders moesten hun boeltje pakken, de kooplieden mochten blijven, mét have en goed; en tevens werd de bestuurlijke macht verlegd van prefect naar stedelijke magistraat (aanvankelijk nog 'aldermannen' genaamd, pas later burgemeesters en raden).

In de 2e helft van deze 13e eeuw schijnen de veten vooral te zijn ontstaan over de, kennelijk zeer begeerde, jaarlijkse bekleeding van het rechterschap. Daarbij traden voor het eerst ook buiten de stad de aanzienlijke families op die de 'stenhuizen' of 'edele heerden' bewoonden: geen (erfelijke) adel maar (verworven) klasse en de voorlopers van de latere 'hoofdelingen'. Door hun grotere grondbezit bekleedden ze vaker de rechterstoel dan de 'gewone' eigenerfden. Hun vermogen, soms zelfs aan de zeeroverij ontleend, verschafte hen de middelen om een kleine bende op de been te brengen, aan het hoofd waarvan zij ten strijde konden trekken, en waarmee ze de dorpelingen zowel konden terroriseren als beschermen. De rechtsregels konden ze gewoon aan hun laars lappen, maar er ook gebruik van maken door de rechten van andere 'edele heerden' op te kopen en over te nemen, zoals alom in de Ommelanden herhaaldelijk is gebeurd.

In de 13e (tot in de 15e!) eeuw leken de machtsverhoudingen in de Groninger Ommelanden soms bedenkelijk veel op de feodale verhoudingen in het Frankrijk van de 10e-11e eeuw, toen daar het centrale gezag plaats had moeten maken voor lokale machthebberij die, verschanst in hun kastelen, de omringende bevolking hun wil konden opleggen. Met dit verschil dat het hier niet zozeer om afstammelingen van de oorspronkelijke Friese adel ging, maar om 'nieuwe rijken' die erin waren geslaagd meer (grond-)bezit te vergaren dan anderen. De vrij talrijke Groninger 'borgbezitters' mochten naderhand gerust als grootgrondbezitters worden aangemerkt: zo bezaten de van Ewsums in 1491, in die tijd nog hoofdelingen te Middelstum, meer dan 2000 ha grond en daarenboven nog een molen ter plaatse en nog verschillende huizen in de stad Groningen. Hun grond werd voor het grootste deel verpacht, en het aantal 'eigenerfde' boeren (de naam zegt het: zij die hun eigen bedrijf op 'eigen erf' uitoefenden) moet in deze eeuw dan ook aanzienlijk zijn gedaald. Daarbij kwam nl. nog dat ook de kloosters veel grond in bezit hadden, en dus bleef er voor de 'eigenerfden' gewoon te weinig land voor een eigen erf over.

Echte adel werden deze hoofdelingen echter niet, omdat ze geen erfelijke titel verkregen; ze konden daardoor ook vrij makkelijk weer 'terugzinken', om plaats in te ruimen voor andere families.

Ook binnen de stadsmuren kwamen zulke hoofdelingen voor en zij waren het die nogal eens in opstand kwamen tegen de heersende prefect van de stad, daarbij vaak gesteund door kasteelheren van buiten (bijv. van Coevorden). Niet zelden werd ook het westen (de bisschop van Utrecht) of zelfs de keizerlijke rijks-overheid (residerend in Brussel) bij de lokale twisten betrokken. In 1300 hield de Duitse keizer in Nijmegen hiervoor een rijksdag, doch daar schijnen vooral de, niet minder grote, moeilijkheden in Holland en Zeeland aan de orde te zijn gekomen.

In het begin van 1300 maakte de stad Groningen opnieuw een ernstige crisis door, weer in de vorm van een complete 'burgeroorlog', nu tussen de voogd van de nog jonge prefect en diens aanhangers, wonend in de buurt van de Herestraat, en de zgn. 'westerpartij', vermoedelijk vooral kooplieden uit de Folkinge- en Haddingestraat. Na allerlei verwickelingen en spanningen trok de prefect tenslotte aan het kortste eind en weer moesten muren en steenhuizen worden ontmanteld, volgens een verdrag van 1338 waarbij ook Friezen en Drenten waren betrokken; en verder moest er jaarlijks een bijeenkomst worden belegd met vier rechters uit Drenthe en de Ommelanden (waaronder één uit het westerambt: Vredewold, Langewold, Humsterland en Achtkarspelen), met vier burgemeesters uit de stad, benevens de abten van de kloosters van Aduard en Wittewierum, en wel om 'de munt te regelen', d.w.z. de waarde(-vastheid) daarvan te bepalen. Maar al ver voordien had de stad zich kennelijk weer hersteld, want in 1317 werd een (handels-)verdrag gesloten met Leeuwarden en in 1318 een (rechts-) verdrag met Oostergo (Dokkum). Doch deze verbindingen gingen niet zover dat de stad Groningen nu ook ging deelnemen aan het Verbond van de Upstalboom (zie pag. 26).

De allang sluimerende tegenstellingen tussen Frankrijk en Engeland kwamen in 1337 tot uitbarsting, in een oorlog die zich meer dan 100 jaar zou voortslepen (nl. tot 1453), en waarbij Holland en Henegouwen in steeds wisselende mate en wijze waren betrokken. In deze 100-jarige oorlog werd voor het eerst buskruit toegepast, waarmee het eind werd ingeluid van het riddertijdperk, als ook van de onneembaarheid van versterkte huizen en steden. Willem III ('de Goede') van Henegouwen (het grafelijk geslacht dat het 'Hollandse Huis' van de kinderloos gestorven Floris had overgenomen) was in de noordelijke Nederlanden oppermachtig geworden nadat hij in 1328 het gewest Westergo had weten te onderwerpen. Hij koppelde zijn dochter Margaretha aan keizer(!) Lodewijk IV, hertog van Beieren, die later zelfs de Engelse troon zou bestijgen (waarom Willem wel de 'schoonvader van Europa' werd genoemd). Kort nadat Margaretha de Hollandse troon had bestegen, vertrok ze naar Beieren, om haar gestorven man daar op te volgen. Toen ze later terug-keerde weigerde haar zoon Willem zijn plaats aan haar af te staan, en uit deze familietwist kwamen tenslotte de Hoekse en Kabeljauwse twisten voort die deze landen nog jarenlang zouden teisteren.

Het is niet bekend of ook Oost-Lauwerse 'Friezen' waren betrokken bij de oorlog met de Henegouwer graaf Willem IV van Holland, die zijn aanspraken op Westergo wilde bevestigen, doch zelf het loodje legde bij de slag van Warns (1345), waar (alweer) een imposant ridderleger door de inderhaast opgetrommelde Friese boerenadel in de pan werd gehakt. Dit 'ridderdrama' én daarbij de vraag of Margaretha van Beieren dan wel haar zoon de gesneuvelde Willem IV diende op te volgen, vormde de directe aanleiding tot de roemruchte 'Hoekse en Kabeljauwse twisten' (tot ca. 1492): de Hoeksen vooral voortkomend uit de feodale aristocratie en het lands-heerlijk oppergezag (i.c. Margaretha), de Kabeljauwers vooral de steden en de opnieuw opkomende gravenstand vertegenwoordigend (en zich achter Willem V scharend).

Vanaf 1340 werd het noorden meer geteisterd door de strijd tussen de Schieringers en de Vetkopers, de eersten vermoedelijk genoemd naar de grauwe pijen van de Iekbroeders (niet bepaald brave borsten in die tijd: zelfs bekend staand als plundersaars van schepen uit een hanzestad als Hamburg), de laatsten genoemd naar de vetweidende veehandelaren, maar misschien ook naar een concurrerende Iekenbroeders-orde (in Friesland was het in elk geval géén opstand tegen het landsheerlijk gezag als in Holland, want dat bestond hier in feite niet!). De strijd speelde zich aanvankelijk vooral ten westen van de Lauwers, dus in Friesland, af en bleef daar tot ver in de 15e eeuw voortwoeden; met de Schieringers (veelal de hoofdelingen) vooral in Westergo en daar gesteund door de Hollanders, en de Vetkopers (veelal de gezeten burgers: zij wisten ook te bewerkstelligen dat in 1434 een groep bewoonde terpen aan 'de Middelsee' stadsrechten kreeg als de stad Leeuwarden) vooral ten oosten van de Middellzee en rondom Dokkum, dus meer gericht op de Groningers. Of deze strijd ook een rol heeft gespeeld in de streekoorlog die de stad op een gegeven moment in Vredewold voerde, is niet goed meer te achterhalen.

In de 2e helft van de 14e eeuw speelde zich in het Westerkwartier ook nog een soort oorlog af tussen de voor- en tegenstanders van het (dominante) Aduarder Klooster. De 'Hillighe' (=kerkelijke) partij uit Humsterland vormde een veteverband, compleet met 'woners' en 'ruters' (gewapende volgelingen) die brandschattend en plunderend door dit gewest trokken. In 1387 begonnen de onderhandelingen en bij de uiteindelijke 'zoen' werd bepaald dat een ieder voor zijn eigen schade moest opdraaien: de Langewolders en Vredewolders die erbij waren betrokken moesten hun verwoeste boerenhoeven zelf maar weer van de grond proberen te krijgen. Wel hadden de stedelingen een schadevergoeding te betalen voor de tijdelijke bezetting van het huis van hoofdeling Menne Benynghe te Faan.

In 1398 trachtte de Hollandse graaf Albrecht van Beieren revanche te nemen voor de smadelijke nederlaag van zijn vader bij Warns, door met steun van de Ommelander Vetkopers (hier juist de grote hoofdelingen, die erop aasden 'echte' leenmannen te worden!) een expeditie naar Friesland te ondernemen en daarbij in één moeite de stad Groningen in te pikken (die hij enkele jaren daarvoor al eens achteloos aan één van zijn dienaren 'in leen' had gegeven), met als gevolg dat de stad in dezen de kant van de Schieringers koos. In 1401 kwam het tot een (tevergeefs) beleg van de stad. De bisschop van Utrecht, die eindelijk zijn formele gezag over die (Drentse) stad wel eens wilde uitoefenen (nadat hij in 1395 ook Coevorden al had weten te onderwerpen) zou eerst als bemiddelaar optreden tussen de strijdende partijen, maar hielp intussen de graaf van Holland door de Ommelander Vetkopers te steunen. De onenigheid werd in 1405 bijgelegd: in dat jaar sloten Stad & Ommeland, waar toen de Schieringers weer aan de macht waren, vrede met de bisschop van Utrecht. Maar inmiddels kwam de dreiging veelmeer uit oostelijke richting, waar een Duits hoofdelingengeslacht in Oost-Friesland een landsheerlijkheid had weten op te bouwen. In 1416 werd het verbond tussen (heel) het Westerkwartier en de stad vernieuwd en beloofde men elkaar te beschermen tegen 'de Duesche en de Zudersche heren' (resp. de Duitsers en de Bisschop van Utrecht: de laatste steunde nl. de Schieringers, terwijl de toen regerende groep in de stad het nu weer eens met de Vetkopers hield...).

Na nog een laatste hevige opflukking vanaf 1415 werd pas in 1422 een wapenstilstand bereikt tussen de Schieringers en de Vetkopers. In 1428 sloot de stad, na veel heen-en-weer en vaak wisselende coalities, een vredesverdrag met de vier landschappen van het Westerkwartier, vooral gericht tegen de voortdurende dreiging uit Oost-Friesland, in de persoon van graaf Edsard.

Inmiddels was het **koningshuis van Bourgondië** in opkomst, met zijn wortels in het gelijknamige vorstendom in het Frans-Duitse grensgebied, in 1363 aan de Franse koningszoon Filips de Stoute in leen gegeven door zijn vader Jan de Goede, uit erkentelijkheid voor zijn heldenrol in een slag tegen de Engelsen. Door zijn huwelijk met de erfdochter van de graaf van Vlaanderen werd hij niet alleen hier 'heer en meester' maar ook in de omringende gebieden (zoals bijv. Henegouwen). Zijn zoon Jan Zonder Vrees richtte zich vanwege de handelsbelangen van de Nederlanden weer meer op Engeland. Zijn kleinzoon Filips de Goede wist het hertogdom niet alleen te consolideren, maar ook nog verder naar het noorden uit te breiden. Optredend als bemiddelaar tussen Jacoba van Beieren (gesteund door de Hoeksken) en haar oom (een Kabeljauwer), ging hij er als de 'derde' met het 'been' vandoor. Jacoba mocht zich wel gravin blijven noemen, maar toen ze zonder zijn toestemming trouwde met Frank van Borselen verspeelde ze haar rechten en kwam Filips in het (volledige) bezit van Holland, Zeeland en Henegouwen, en terzelfdertijd kwamen Brabant en Limburg onder zijn beheer (en in 1451 ook nog Luxemburg). De oriëntatie op het noorden werd bezegeld met verplaatsing van het (Brabantse!) hof, eerst van Dijon naar Gent en vervolgens naar Brussel.

In naam nog steeds vazal van de Duitse keizer én van de Franse koning is de hertog in feite een volstrekt soeverein vorst. Vorstelijk was ook het hofceremonieel en de Bourgondische hofhouding, die qua allure kon wedijveren met die van de Franse koningen, heeft zelfs model gestaan voor de absolute vorstenstaat. Filips de Goede was wel de eerste Bourgondische vorst die probeerde het bestuur van zijn gebied te decentraliseren en die de vertegenwoordigers van de diverse gewesten naar een centrale plaats liet komen om er gezamenlijk te vergaderen: de eerste vergadering van wat later de Staten Generaal zou worden vond plaats in 1464. Hier werd ook de verdeelsleutel bepaald van de totaalsom die de gewesten moesten opbrengen. Er werden geschoolde (!) ambtenaren aangesteld die betaald kregen voor hun bestuurlijke en juridische werkzaamheden, en er werd een centrale rechtbank gesticht die het monopolie van de gewestelijke rechtspraak doorbrak.

Karel de Stoute (1467-1477) breidde het Bourgondische bezit uit met Lotharingen en de Elzas (teneinde zijn hertogdom aan de Nederlanden aan te doen sluiten) en, enige tijd, met Gelre, maar kwam om het leven tijdens een veldtocht tegen het later opstandige Lotharingen: hij zakte door het ijs van een moeras bij Nancy en vloorde. De grote steden van Vlaanderen zagen hun kans schoon en gesteund door het binnenvallende leger van Lodewijk XI (de Franse koning die de macht van zijn grote vazallen had weten te breken en daarmee een grote machtspositie had verworven - en allang aasde op de Franse lenen van het Bourgondische Rijk) kwamen ze tegen de Bourgondiërs in opstand. De nog slechts twintig jaar oude Maria van Bourgondië riep daarop de Staten Generaal bijeen, die haar wel erkenden als erfgename, maar als tegenprestatie haar een hele serie privileges afdwongen; zo eisten de Staten van Holland en Zeeland dat Maria niet zonder hun toestemming mocht huwen, en van dit privilege werd al dadelijk gebruik gemaakt om op een vlugge en voordelige manier van de oorlog af te komen: de keus viel op de zoon van de Duitse keizer Frederik III.

Dit huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk deed het Duitse Rijk herleven: het **Habsburgs-Bourgondisch** echtpaar beheerste na verloop van tijd het grootste deel van centraal, zuidelijk en westelijk Europa. Maar reeds vijf jaar later kwam Maria van Bourgondië, in verwachting van haar derde kind, om het leven na een val van haar paard. De pas 3-jarige Filips kwam onder regentschap van zijn vader te staan. Maar toen deze in 1493 zijn vader moest opvolgen als keizer van Duitsland, kreeg de 14-jarige Filips de Schone het bestuur over de Nederlandse gewesten zelf in handen. Zijn vader had toen al wel geregeld dat hij ging trouwen met de Spaanse koningsdochter Johanna; die werd al gauw erfgename van de Spaanse troon en **zo raakten de Nederlanden en Spanje verbonden!** Toen Filips kort daarna stierf, nota bene na een partijtje kaatsen, verviel zijn weduwe in waanzin, vandaar haar latere bijnaam Johanna de Waanzinnige. Maximiliaan moest voor de tweede keer als regent optreden, nu voor de oudste zoon van Filips en Johanna: **Karel V**, geboren op 24 februari 1500 in Gent. Maximiliaan had het echter zo druk met de strijd tegen de Turken dat hij dit regentschap overdroeg aan zijn dochter Margaretha. Van deze tante kreeg het weeskind Karel een hele goede opvoeding, en daaraan is het wellicht te danken dat hij het in zijn latere hoge positie maar liefst 40 jaar wist vol te houden, en dat ondanks zijn zwakke gezondheid, zijn matige begaafdheid en bovendien nog een spraakgebrek (hij sprak zowel lispelend als stotterend). Zijn Leuvense leermeester Adriaan Florisz. (later door Karel's toedoen de eerste en enige Nederlandse paus!) had hem wel goed de Franse taal bij weten te brengen, maar het Nederlands kon Karel alleen verstaan en andere talen waren hem al helemaal vreemd. Aan wilskracht, tact, integriteit en (later) levenswijsheid ontbrak het hem niet. Toen hij 16 jaar oud was overleed zijn Spaanse grootvader en ging hij voor het eerst naar Spanje, met in zijn gevolg veel Nederlandse edelen. Na de dood van zijn opa Maximiliaan erfde hij ook nog de Oostenrijkse erflanden alsmede de Duitse keizerskroon, wat hem goed van pas kwam in de voortdurende strijd om de macht (en om het bezit van Bourgondië en Italië) met de koning van Frankrijk. Deze erflanden liet hij besturen door zijn broer Ferdinand - en Margaretha van Savoye bleef landvoogdes van de Nederlanden tot haar dood in 1530. Waarna ze werd opgevolgd door de zuster van Karel V: Maria (weduwe van de koning) van Hongarije.

In westelijke (West-Lauwerse!) richting had de stad Groningen haar invloed flink weten uit te breiden, tot in Westergo toe. Toen de Schieringers aldaar het onderspit dreigden te delven, zochten ze steun aan de overkant van de Zuiderzee bij hertog Albrecht van Saksen, 'algemeen stadhouder' en veldheer van Filips de Schone. Deze greep niet zelf in maar zorgde ervoor dat Duitse bendes in Westergo verschenen, waar echter ook de Schieringers zelf onder te lijden kregen. Tenslotte greep Albrecht toch in, daartoe gemachtigd door keizer Maximiliaan van Oostenrijk, die hem in 1498 'beleende' met Friesland (en in één moeite ook met de Oost-Lauwerse streken, tot grote schrik van Groningen!), onder de titel 'potestaat': hiermee werd Friesland voor het eerst echt 'onderworpen' aan een leenheer/landsheer, waardoor eindelijk een eind kwam aan de eeuwenoude 'Friese vrijheid'! (Een jaar later kwam Albrecht ook met de zoon van de keizer, Filips de Schone, in diens hoedanigheid van Graaf van Holland, tot een akkoord.)

Omstreeks 1500 staat de stad Groningen op het toppunt van zijn macht: weliswaar formeel onderdanig aan de bisschop van Utrecht, maar in feite een vrije keizerlijke stad (met in het stadswapen dan ook de keizerlijke adelaar!) en met een groot landelijk territorium in alle richtingen (tot zelfs in de verre Friese gewesten Oostergo en Zevenwouden). De omgeving wordt, ongeveer sedertdien, ook naar de stad genoemd: Gróninger Ommelanden. En op dat van oorsprong Friese gebied wordt door de stad een sterk Saksisch stem-pel gedrukt, ook qua dialect. Het Fries dat vroeger in de Ommelanden werd gesproken, was al in de 15e eeuw allengs vervangen door het Saksische (!) Nederduits in een Oost-Nederlandse versie. Deze 'taalverdringing' is vermoedelijk vooral gevolg van de penetratie vanuit de stad, Drenthe en Westfalen.

Maar als Albrecht van Saksen oprukt naar Friesland stort de stedelijke macht in het westlauwerse (bestaande uit zgn. 'kasteleins' die de commerciële belangen van de stad bewaakten; en uit diverse garnizoenen 'op blokhuizen') als een kaartenhuis ineen. En als één van diens bendeleiders, Nittert Fox, in de zomer van 1498 ook nog het Westerkwartier binnenvalt, van over de Gerkesbrugge bij Visvliet, moeten door Stad & Lande maar liefst f33000 worden opgebracht om verdere plundering af te kopen. Maar het Westerkwartier kan het derde deel hiervan niet bij elkaar krijgen en klopt voor een lening aan bij graaf Edsard uit Oost-Friesland. Intussen had Fox voornoemd (die kwartier kreeg in de abdij van Aduard, waar men zoals steeds de partij van de sterkste had gekozen) reeds vreselijk huisgehouden in het Westerkwartier: de grootste boer-derijen van Zuidhorn en Noordhorn en de Hogemeden waren platgebrand als represaille voor de aanslag op één van zijn hoplieden, en de boeren waren met hun gezinnen naar Vredewold gevlucht (misschien voor sommigen van hen: de **Iwema's**, het 'land van herkomst', waar hun familie nog steeds woonde?).

Verschillende grote hoofdelingen, waaronder de van Ewsums, hadden ook partij gekozen voor Albrecht: ze huldigden hem als landsheer en sommigen lieten zich weer door hem 'belenen' met hun eigen bezittingen. Vanuit de stad werden expedities naar deze stadsvijandige hoofdelingen ondernomen: in 1495 werden (hun) huizen in Fransum, Den Ham en Sauwerd verbrand, als ook een aan van Ewsum behorend huis te Roden. Toen graaf Edsard, intussen bondgenoot van Albrecht geworden, ten tonele verscheen, trok de stad zich terug binnen de stadsmuren, maar bleef van daaruit brandschatten en plunderen: het bleef nog heel lang onrustig in de Ommelanden! Tot Albrecht zelf met een groot leger verscheen: bij de Bomsterzijl en de Warfumerzijl leden de Groningers de nederlaag. De stad zelf gaf zich echter niet over, ondanks zware beschietingen. Wél werd er in 1500 een verdrag gesloten waarbij de stad afstand deed van haar 'overheid' over de Ommelanden, in afwachting van een uitspraak van het Duitse Rijkskamergericht. Als in datzelfde jaar Albrecht sterft en zijn beide zonen niet veel belangstelling blijken te hebben voor dat geërfde Friesland, komt de stad hierop terug: de 'Hoofdmannenkamer' blijft toch zoveel mogelijk, en ook buiten de stad, haar functie uitoefenen en ook de 'stapeldwang' wordt onverkort gehandhaafd. Plundertochten en onderhandelingen (waarbij ook de bisschop van Utrecht, formeel nog steeds de landsheer van de stad, wordt betrokken) bleven elkaar afwisselen. In die tijd zouden ook Hoogkerk en Leegkerk in de as zijn gelegd door de Saksen, na weigering om de geëiste schatting te betalen.

Een blokkade van de stad door George van Saksen haalde ook al niks uit. En toen in 1505 graaf Edsard van Oost-Friesland zich uit het bondgenootschap met de Saksen terugtrok, knoopte de stad dadelijk onderhandelingen met hem aan, en dat leidde ertoe dat deze een tijdlang 'heer en meester' werd (van 1506-1514); ook in het Westerkwartier, waar hij o.a. in het Aduarder klooster, heel lang een steunpunt van de Saksen, werd 'gehuldigd'. Tegenover George van Saksen werd deze bittere pil enigszins verguld doordat Edsard erkende stadhouder te zijn van deze vorst.

In korte tijd was veel veranderd: zag het er kort tevoren nog naar uit dat **Groningen** een stads-staat zou worden met een groot landelijk gebied van Eems tot Zuiderzee, nu had ze zich onderworpen aan een vreemde landsheer, zij het zonder daarvoor eerst toestemming te hebben gevraagd aan haar eigenlijke landsheer, de bisschop van Utrecht, en evenmin aan leenheer/keizer Maximiliaan. De laatste liet dit ook niet op zich zitten, en toen allerlei 'gerichten' er niet toe leidden dat weer braaf de hertog van Saksen als heer werd erkend, werden in 1514 zowel graaf Edsard als de stad Groningen in de rijksban gedaan. Hierop brak vooral in Oost-Friesland het oorlogsgeweld weer los, terwijl uit westelijke richting George van Saksen de Ommelanden en de stad opnieuw bedreigde (o.a. door zware beschietingen vanaf het 'Pottersveld' van de vlakbij gelegen, in een ware vesting herschapen, kerk van Hoogkerk!). Hierdoor in het nauw gedreven, wendden stad en Edsard zich tot Karel van Gelre, die ermee instemde dat zowel Stad en Ommeland als Friesland (waar hij steun kreeg van 'Grote Pier' en diens boerenlegertje!) voortaan zouden gelden als door hem in leen gegeven aan graaf Edsard (voorwaarde in het pas in 1518 geratificeerde verdrag was wél dat Stad & Ommeland niet gescheiden zouden worden). In november 1514 werd hertog Karel van Gelre door de stad als landsheer gehuldigd; waarmee deze zich tevens stelde 'onder' de Bourbonse koning van Frankrijk, Karels steun en toeverlaat in zijn verbeten strijd tegen de Habsburgers en tegen de inlijving van de resterende Nederlandse gewesten in hun grote Bourgondische rijk. De grote strijd om de macht, tussen Frankrijk en Duitsland, speelde zich elders af, in het noorden bleef het bij schermutselingen en dat nog weer vooral in het West-Lauwerse Friesland: dáár stortte de macht van de Saksen al gauw ineen en in mei 1515 werden alle rechten voor de somma van f100.000 afgestaan aan de nieuwe landsheer Karel V.

Deze Karel V (1500-1558) kreeg zo successievelijk een onmetelijk rijk in de schoot geworpen: op 15-jarige leeftijd wordt hij meerderjarig verklaard, waarna hij zich 'Heer der (Bourgondische) Nederlanden' mag noemen. In 1516 wordt hij, na de dood van zijn grootvader moederszijde, koning van Spanje (én van de 'overzeese gebiedsdelen' én van grote stukken van Italië) en in 1519 wordt hij, na het overlijden van grootvader/regent Maximiliaan, keizer van het immens grote Rooms-Duitse rijk.

Het heeft nog tot 1521 geduurd voor zijn aartsrivaal Karel van Gelre ook door de **Ommelanden** als landsheer werd erkend. Sommige hoofdelingen keerden daarop terug, zoals Wigbold van Ewsum, die in Vredewold het ontginningswerk voortzet en in 1524 Nienoord opricht. Aan zijn weduwe, Beetke van Raskwerd, werd door Karel van Gelre de erfgrietenij van dat landschap verleend (**zie verder aan het eind van de volgende paragraaf: het begin van de 'familie-geschiedenis'!**).

Een vertegenwoordiger van de hertog gaf een nieuwe impuls voor de eerder genoemde 'warven', waardoor in elk geval de zwaardere zaken zouden worden berecht 'naar landrecht en oude gewoonte'. Het zo onmisbare 'stapelrecht' en het bierbrouw-recht van de stad Groningen zouden onverkort van kracht blijven.

In 1528 trad Schenck van Toutenburg als stadhouder van Karel V op en deze wist gestaag de macht van de Habsburgers ook echt te vestigen in de noordelijke Nederlanden. Voorlopig bleven de Ommelanden nog gespaard voor grootscheepse oorlogshandelingen tussen de hier nog heersende Gelderse troepen en de bedreigende Bourgondische legers. Na zich eerder, in 1516, al eens in de Bomsterzijl van Niezijl 'verschanst' te hebben, kwamen de Bourgondiers in 1522 pas echt goed opzetten, het hele Westerkwartier afstropend en menige heerd brandschattend. De Gelderse bezetting van Marum en Nuis werd verdreven, maar eerst wist een coalitie van Stad & Ommeland met behulp van Gelre het Westerkwartier nog weer schoon te vegen van Bourgondiers, waarna Karel van Egmond (van Gelre) zelf naar het noorden kwam om zich (nogmaals?) te laten huldigen.

In augustus 1523 werden ook de Ommelanden echter gedwongen om die andere Karel: Karel V, te erkennen, te 'huldigen', als landsheer.

Nu de oorlog opnieuw de stad Groningen naderde, groeide daar de ontevredenheid, vooral bij de gilden. De Gelderse stadhouder Jasper van Marwyck slaagde er niet in de gilden voor zich te winnen; volksverzet leidde tot afschaffing van de zware accijnsen en tot 'democratisering' van het stadsbestuur. Pas in 1529 met de vervanging van de stadhouder door een 'bastaard' (doch tevens naamdrager!) van Karel van Gelre keerde de rust enigermate terug.

Maar onvrede over de (peperdure!) oorlogsavonturen van de hertog bleef bestaan (in 1530 moest alleen de stad nog een jaartax opbrengen van maar liefst 10.000 gulden). Ook vervanging van Karel Jr. door de Groninger Lulof Coenders (in 1536) verbeterde de verhoudingen niet. En toen de hertog van Gelre een 'kasteel' eiste binnen de stadsmuren, ter bevestiging van zijn tanende macht, zocht het stadsbestuur alsnog schielijk contact met de Bourgondische stadhouder voornoemd: die was zo tactisch om met minder genoeg te nemen en mocht op 7 juni 1536 de stad binnentrekken.

De dag daarna reeds werd Karel V als landsheer gehuldigd in zijn (hier geldende) functie van Graaf van Holland (ruim 12 jaar later dus dan in de Ommelanden, en in die tussentijd had Karel van Gelre het in de Stad nog voor het zeggen). Bij de vrede van Grave (1536) stond de Hertog van Gelre deze gewesten (incl. Drenthe) ook formeel af aan Karel V, voor f35.000 ineens én een jaargeld van f25.000.

Het jaar 1536 geldt daarom als een belangrijk jaartal in de geschiedenis van dit gewest: toen werd nl. beslist dat '**Stad & Ommeland**' één van de 17 Nederlandse gewesten (provincies) zou worden, bestuurd door een stadhouder; en geen zelfstandige stadstaat, waar het even op begon te lijken, en evenmin een onderdeel van een Friese staat, waar Albrecht van Saksen meer op uit was (en dus als zodanig ook geen deel van Duitsland...).

Omstreeks deze tijd breekt een betrekkelijk rustige periode aan op het platteland. De stad mocht haar privileges behouden, ook het ongewoon strenge 'stapelrecht'. Maar de onderlinge verhouding was intussen drastisch veranderd: Stad en Ommeland waren toch meer op één plan gekomen, samen één gewest vormend - zij het dat ze onderling nog wel vaak flink verdeeld waren!

Vreemd genoeg is de wisseling van landsheer (eerst) nauwelijks van invloed op de verhoudingen en op bijv. de rechtspraak van de Ommelanden: hier bleef heel wat meer over van de zo vermaarde 'Friese vrijheid' dan in Friesland zelf. In geen enkel gewest kreeg het centrale gezag zo weinig te zeggen, zo weinig gezag en dus invloed, als in Stad & Ommeland. Maar dezelfde onafhankelijkheid wensten de Ommelanden weer te behouden tegenover de Stad: eerst door het aanstellen van eigen gedeputeerden, die o.a. hun gewest hadden te verdedigen tegen misbruiken van 'de Olderman', de bewaker van het stadse stapelrecht (inhoudende dat alle Ommelander producten, en zelfs import, via de stadsmarkt verhandeld moesten worden), zo nodig met behulp van rechtsgeleerden van buiten; en met als de volgende stap het vormen van een eigen 'kas', gespekt door het heffen van een halve jaartax. Men placht zich zelfs wel 'Klein Friesland' te noemen, om aan te geven hoe weinig men in feite met Drenthe of met dat (Saksische) Groningen gemeen had...

uit Een vergeten plattelandselite - Eigenerfden in het Groninger Westerkwartier van de vijftiende tot de zeventiende eeuw - door H. Feenstra en H.H. Oudman (Fryske Akad.- Ljouwert - 2004)

HET VERSCHIJNSEL EIGENERFDE

Hoewel zij ook elders in Europa niet ontbreken, zijn in de late Middeleeuwen het verschijnsel 'eigenerfde' en de daarmee verbonden 'boerenvrijheid' typerend voor de streken die de zuidelijke Noordzeekusten omzomen. Een groot gedeelte hiervan werd vanaf de vroege Middeleeuwen tot het woongebied van de Friezen gerekend. We hebben het dan over de kustgebieden tussen Vlie en Wezer, die tot 1500 fysisch-geografisch, cultureel en politiek een zekere eenheid vormden. Zij lagen in de vroege en volle Middeleeuwen aan de periferie van het Duitse Rijk, kenden een verbrokkelde geografische structuur en een lange tijd ten opzichte van het achterland geïsoleerde ligging (hoogveengebieden). Deze factoren schiepen, samen met de vruchtbare zeekleibodems en de gunstige ligging voor het handels-verkeer (scheepvaart), de voorwaarden voor een maatschappij waarin sinds de 11e eeuw politieke onafhankelijkheid en persoonlijke vrijheid tot ontwikkeling kwamen. De strijd tegen het water - van binnen en van buitenaf - vereiste al vroeg samenwerkingsverbanden die uitstegen boven het lokale niveau. Zij vormden de grondslagen voor het zelfbestuur dat zijn volle bloei zou bereiken in de 13e eeuw. Overal langs de zuidelijke Noordzeekusten ontstonden autonome boerenrepublieken die de 'Friese vrijheid' adopteerden, een ideologisch wapen tegen ongewenste politieke inmenging van buitenaf. De feodaliteit kon in de kustgebieden geen wortel schieten en sociale verschillen binnen de bevolking traden - aanvankelijk - terug achter de structuur van een *genossenschaftlich* georganiseerde maatschappij. Dat de vrijheidsgedachte ook in aangrenzende regionen die niet tot het stamgebied van de Friezen hoorden, weerklink vond, is niet zo vreemd. In Dithmarschen en ook in de kleigebieden langs de Elbe- en Wezermondingen, waren vanouds gelijksoortige fysisch-geografische en economische voorwaarden aanwezig als in de Friese landen. Zij leidden tot overeenkomstige maatschappelijke verschijnselen, alhoewel de politieke ontwikkeling van de afzonderlijke gebieden in meerdere of mindere mate afwijkend verliep. Hetzelfde geldt voor Eiderstedt en het in 1634 door een stormvloed ten onder gegane wadden-eiland Nordstrand aan de westkust van het oude hertogdom Sleeswijk. Zij deelden overigens ook hun stamverwantschap met de Friezen in het zuidelijk Noordzee-gebied. Ook in landinwaarts aan het Friese gebied grenzende zandstreken als Drenthe, Stellingwerf en Westerwolde, die het voordeel van een geïsoleerde geografische positie (veenmoerasen) en een excentrische ligging ten opzichte van het machtscentrum van hun landsheer hadden, kwam het zaad der 'Friese' vrijheid tot ontkieming. Hier ontstonden eveneens boerenrepublieken en nergens was de aanwezigheid van eigenerfden als politieke factor zo in het oog vallend als juist in het niet-Friese Drenthe. In de 17e en 18e eeuw zou het belang van deze groepering er numeriek en in economisch opzicht dat van de tot officiële ridderschap (1603) verheven adel vele malen overtreffen.

Hoewel na het einde van de Friese vrijheid omstreeks 1500 de positie van de hoofdelingen in Westerlauwers Friesland en de Ommelanden nooit in een officiële ridderschap werd geformaliseerd, beheersten in feite de jonkers er ten tijde van het Ancien Régime het platteland. Zij moesten hiervoor hun toevlucht nemen tot soms vernuftige (politieke) kunstgrepen. Evenals in Drenthe - en Oost-Friesland - bleven echter in Friesland en Stad en Lande (Groningen) tot 1795 ook de eigenerfden in de statencolleges vertegenwoordigd. De middeleeuwse hoofdelingen en hun adellijke opvolgers in (Westerlauwers) Friesland waren een uitgesproken verschijnsel van de kleigebieden van Westeren Oostergo. Eigenerfden treffen we vooral in het oosten, zuidoosten en zuidwesten van de provincie. In Friesland leidde een en ander tot de paradox dat de eigenerfde grietmannen, gewoonlijk de vertegenwoordigers van de grietenijen waar nauwelijks of geen edelen voorkwamen, in de staten onder de adel konden compareren. Daaraan konden zij overigens geen standsvoorrechten ontfangen. De eigenerfde grietmansfamilies van het Ancien Régime vormden, afgezien van het ontbreken van adeldom en de daarmee samenhangende sociale scheiding, verder in alle opzichten met de adel een homogene aristocratie. Een aantal van hen zou dan ook na 1814 geadeld worden.

Een omgekeerde ontwikkeling doet zich als het ware in het buurgewest Stad en Lande voor: in de Ommelanden konden de jonkers slechts toegang tot de landdagen verkrijgen door zich juist als eigenerfden te laten registreren. Hun voorrang op 'gewone' eigenerfden berustte voornamelijk op standscriteria. Het aantal echte eigenerfde families dat na 1600 invloed op het bestuur hield is in vergelijking met Friesland en Drenthe overigens gering. Hun (familie)betrekkingen lagen veeleer bij het regentenpatriciaat van de stad Groningen en werden aldus een onder-deel van buitengewoon gecompliceerde verhoudingen tussen de beide leden van de provincie Stad en Lande.

In de jaren na 1814 werden in de provincie Groningen geen geslachten met een eigenerfde achtergrond geadeld. Voorzover zij niet uit de oude Ommelander jonkerstand afkomstig waren, hadden zij tot het stad-Groninger regeringscircuit van voor 1795 behoord. Waarschijnlijk was in de 17e en 18e eeuw de situatie van de eigenerfden in Oost-Friesland, waar hun positie in de constitutie wettelijk was verankerd (Derde Stand), vergelijkbaar met die in de Ommelanden. Hier stonden de rijke kleigebieden in het westen onder invloed van de stad Emden. De eigenerfden in het oosten van Friesland, vooral in Achtkarspelen en Kollumerland stonden in de 16e eeuw op velerlei wijze in verbinding met de onderzochte standgenoten in het Westerkwartier.

Gewest en Gericht

Tot ver in de 11e eeuw was er in Frisia nog een echt grafelijk bestuur. Oorspronkelijk waren graven hogere ambtenaren in dienst van de Merovingische, later: Karolingische, koningen: ze stonden aan het hoofd van één of meer graafschappen of gouwen (nog voortlevend in Friese streeknamen als Oostergo en Westergo), die weer waren onderverdeeld in honderdschappen, met aan het hoofd een centgraaf. Toezicht werd op hen uitgeoefend door de zogenaamde 'zendgraven' of 'koningsboden'. Een groep graafschappen werd soms samengevoegd tot een hertogdom. Tot de voornaamste taken van een graaf behoorde het voorzitten van het 'gravenrecht', waarbij echter het eigenlijke vonnis werd geveld door de vrije mannen uit de betreffende streek (in de meer noordelijke streken alle vrijen, in het zuiden werd dit teruggebracht tot zeven wijze mannen: de 'scabini' of 'schepenen'). Maar meer en meer ontwikkelden deze graven of hertogen zich tot 'erfelijke leenmannen' of zelfs geheel zelfstandige vorsten. De Karolingische en latere leenheren trachtten de greep op de afgelegen gewesten te verstevigen door (ook) de wereldlijke macht in handen te leggen van de bisschoppen die, ongehuwd zijnde, geen erfelijke dynastieën konden vormen zoals de vorsten; en door zijn benoemingsrecht kon de keizer bovendien zijn gunstelingen (die aanvankelijk zelfs geen echte geestelijken behoefden te zijn!) de bisschopszetel bezorgen. Het in één persoon verenigd zijn van kerkelijke en wereldlijke macht stond wel op zeer gespannen voet met de 'twee-zwaardenleer' die juist een strikte scheiding tussen de beide machten voorstond. De grote Frankische vorst Karel de Grote verzamelde de diverse rechtsgebruiken van de verschillende Germaanse stammen in zijn onmetelijke rijk en liet deze vastleggen in rechtsboeken, waardoor er toch een zekere eenheid in de rechtspraak ontstond. Daarnaast heeft hij persoonlijk meer dan duizend wetten uitgevaardigd.

De stad Groningen behoorde, samen met Gorecht en Westerwolde, tot het rechtsgebied Drenthe en viel daarmee onder het kerkelijke én wereldlijke gezag van de bisschop van Utrecht (die zich in de stad echter wereldlijk liet vertegenwoordigen door een prefect: en doordat zo'n 'onderleen' wel weer erfelijk was, verloor later de bisschop toch weer de greep op de stad).

Het westelijk deel van de Ommelanden (= het Westerkwartier) kwam samen met Achtkarspelen onder kerkelijk toezicht (visitatie) van het Aartsdiakonaat Frisia, vallend onder het Bisdom Munster. Zo'n Aartsdiakonaat was dan nog weer onderverdeeld in proosdijen: Niebert bijvoorbeeld behoorde tot de proosdij Humsterland te Oldehove.

In dit afgelegen gebied kon echter ook een bisschop geen echt gezag doen gelden, met als gevolg het ontstaan (en voortbestaan) van een soort 'boerenrepubliekjes': in heel Frisia waren er aanvankelijk wel 23 (!) van dergelijke zelfstandige/losbandige belangengemeenschappen, die de basis vormden van de vermaarde resp. roemruchte 'Friese vrijheid'. Deze werd soms bezongen op welhaast dichterlijke wijze (en vaak ook nog bijzonder fraai gekalligrafeerd door kunstzinnige monniken) zoals moge blijken uit de volgende zinsnede uit het 'Schoutenrecht' (11e-12e eeuw):

'Thit is riucht that thi frie Fresa ni thor fira hereferd fara, thur ban ni thur bod, than mittha ebba wt and mittha flode up, truch tha ned, thet hi thenne ower alle degan wera skel with thenna salta se and with thenne wilda witsing, mith fif wepnen, mith spada and mith forka, mith skelde and mith swerde and mith etkeres orde..'

('Dit is recht, dat de vrije Fries niet verder op heervvaart hoeft te gaan, door ban noch door gebod, dan met eb de zee op en met de vloed terug, vanwege de noodzaak dat hij de oever alle dagen verdedigen moet tegen de zoute zee en tegen de wilde viking, met vijf wapens: met spade en met vork, met schild en met zwaard en met de punt van de speer...').

Volgens de Friezen zelf was hen deze vrijheid verleend als een officieel privilege, in 800 door Karel de Grote in Rome; maar in feite was het waarschijnlijk veeleer een kwestie van het niet boven zich dulden van welk 'hoger' gezag ook. Door het ontbreken van enigerlei erkend en effectief centraal gezag, kwam er ook van een echte 'rechtsorde' niet veel terecht.

De bekering tot het Christendom had dan wel geleid tot de verandering van (heidense) lijkverbranding in (christelijke) begrafenis, maar op het alledaagse levenspatroon had het ogenschijnlijk bitter weinig invloed gehad: bloedwraak en familievetes bleven aan de orde van de dag. De vetes die voortdurend werden uitgevochten bleven wel heel kleinschalig: een paar dorpen verderop merkte men er meestal niets meer van. En dit 'vuistrecht' kende wel weer zijn eigen regels: zo moest aan het hoofd van een gewapende bende een 'vetehoofdman' staan, meestal het hoofd van de familie die vrienden en verwanten had weten op te trommelen om mee te vechten. Er kon ook een scheidsrechter worden ingeschakeld en er zijn zelfs 'tarieflijsten' bekend waarin precies staat vermeld hoe een bepaalde verwonding of afgerukt lichaamsdeel 'verrekend' moest worden bij de zgn. (vaak ter bezegeling ook letterlijke!) 'zoen'.

Alleen de kerk had toentertijd voldoende gezag - op grond van haar universaliteit, haar schriftcultuur én haar materiële rijkdom - om een halt toe te roepen aan de 'stammenstrijd'.

Maar het beroep op het (nog niet zo 'sprekende?') christelijke geweten was vaak toch niet voldoende om het woeste geweld en het machtsmisbruik te beteugelen. Het half-wereldlijke en half-geestelijke ambt van proost was ook vooral bedoeld ter ondersteuning en versteviging van het toch tekortschietende kerkelijke gezag. De eenvoudige dorpspriesters bleken eenvoudigweg niet bij machte hun woeste en verwilderde (want door geen hogerhand gebreidelde) parochianen in het gareel te krijgen. Proosten bekleedden het ambt van kerkelijk visitator, doch waren daarnaast lekenrechters die aan leken boetes konden opleggen, ook als bron van inkomsten voor zichzelf. Zo'n proosdijschap was daarom een begeerde functie waarvoor niet zelden geld werd geboden. Het ging wel voornamelijk om zaken van kerkelijke tucht, zij het in de meest ruime zin: zondagsarbeid, vechten met de pastoor of op Heiligendagen, echtbreuk, hoererij, toverij, het niet-nakomen van kerkelijke verplichtingen enz. Tegenover dit toch wat vreemde instituut op de grens van 'kerk en wereld' werd later ter controle én voor hoger beroep een bisschoppelijke 'officiaa' aangesteld, die in de Ommelanden meestal met 'deken' werd aangeduid; deze verving eens in de vier jaar de proost bij de kerkvisitatie, doch kon, i.t.t. de proost, ook de geestelijken berechten. Vanaf de dinsdag na de Pinksteren vond elk jaar de drie weken durende 'seendommegang' plaats, in welke periode ook de zgn. 'seendvrede' gold: vergripen in zo'n periode van godsvrede werden extra zwaar aangerekend. De rondtrekkende proost moest steeds worden opgewacht en vervolgens vergezeld door zowel de grietman als de pastoor van het betreffende gebied, ter onderstreping van zijn dubbele functie.

In het jaar 1219 werden de noordelijke streken geteisterd door de Marcellusvloed. De abt van het klooster Bloemhof te Wittewierum zag dit als een teken van Gods toorn over de zedeloosheid en de zonden van het volk, in het bijzonder van de priesters. Als voorbeeld van het laatste noemt hij ook hun gehuwd-zijn (en zelfs het erven van de kerk door hun zoons!), hoewel dat in die tijd toch misschien eerder regel dan uitzondering was. Nog in de 15e eeuw gaf de latere paus Pius II daarvoor de volgende 'verklaring': 'De Friezen straffen de onkuisheid van hun vrouwen behoorlijk streng, maar priesters laten ze niet gauw zonder echtgenote toe, uit vrees dat zij anders andermans huwelijksbed zullen bezoedelen want zij menen dat de man nauwelijks in staat is om in onthouding te leven en dat dit ook niet volgens de natuur is...'

In tegenstelling tot de proosten, waren de meeste pastoors ook zo arm als een kerkrat en hadden ze waarschijnlijk een huisvrouw hard nodig om het hoofd boven water te houden (voor de neveninkomsten bedreef men vaak het gewone boerenwerk).

Het toezicht op de kerkelijke goederen was vanouds opgedragen aan de kerkvoogden: zij zorgden ook voor de inning van de kerkelijke bijdragen, waartoe met name de eigenerfden verplicht waren.

Aan het eind van de 11e eeuw is niet alleen de kerstening voltooid, maar zijn ook de Friese rechtsopvattingen min of meer gecanoniseerd, althans op papier, in de zogenaamde 'Zeventien Friese Keuren'; met als leidend beginsel de verzoening van de strijdende partijen: zelfs bij 'manslag' bestond er geen grond voor rechtsvervolging als de dader en zijn familie zich met de nabestaanden wisten te verzoenen. De 'maagschap' stond centraal: het familieverband van bloed- en aanverwanten. Lijfstraffen waren taboe want lichaam en leven golden als onaantastbaar. Voor geldstraffen waren kennelijk de Friezen het meest gevoelig gebleken, want in de laatste twee van de zeventien paragrafen heet het: 'dat alle Vresen (=Friezen) sullen oere veyde (=veten) myt geld beteren, sunder stocken, sunder gheyselen, sunder bessem, sunder scheren'.

Het 'weergeld' (als eenheid geldend als boetegeld bij doodslag!) was bestemd voor de benadeelde (familie), het 'vredegeld' gold als een soort belasting ten gunste van de overheid i.c. de vorst. Voor iemand van adel gold een hoger weergeld dan voor een gewone vrije, doch voor deze weer een hoger dan voor een onvrije: in het West-Lauwerse (Friesland) was de verhouding 9:6:1, in het Oost-Lauwerse (Groningen) 4:2:1, waaruit valt af te lezen dat hier de adel 'verhoudingsgewijs' wat hoger stond aangeschreven.

Overigens blijft er nog tot na 1200 in het landrecht plaats voor het paardemiddel van de tweekamp: een 'godsgericht' waarvoor zelfs een soort 'gilde' van aparte kampvechters bestond. Hoe nauw kerk en recht-spraak met elkaar waren verbonden, blijkt wel uit de derde 'kest', waarin staat vermeld: 'De preesters en de richters dat synt oghen der hillighen kerken om de schuldigen te helpen en de weg te wijzen aan degenen die zichzelf niet mogen helpen'.

De Zeventien Keuren blijven, naast de (Ommelander) Vierentwintig Landrechten, in de 12e en 13e eeuw uitgangspunt van de jurisprudentie; latere veranderingen van de diverse keuren werden 'wenden' genoemd.

Maar de harde werkelijkheid trekt zich van de fraaie rechtsregels bitter weinig aan. Ook het 'Verbond van de Upstalboom', genaamd naar de plaats van samenkomst van alle Friezen in de buurt van Aurich in Oost-Friesland, in 1323 leidend tot uitbreiding van de 17 keuren met 36 artikelen van de Upstalboom-wetten, vermocht daar geen noemenswaardige verbetering in aan te brengen. De familievete bleef (over-)heersen en leidde in de 2e helft van de 14e eeuw zelfs tot een soort tweedeling: aan de ene kant de 'partyesluden' die te vuur en te zwaard eigen rechter wilden blijven spelen (en vooral hieruit kwamen dan naderhand de 'hoofdelingen' voort, die hun 'meiers' en 'broodeters' konden verzamelen tot kleine krijgsbendes), aan de andere (en betere) kant de 'meente', het gewonere volk dat het heil toch maar liever bleef verwachten van de voorgeschreven gerechtelijke procedures.

Al vanaf 1250 zijn ook aantekeningen bewaard gebleven van de rechtsregels geldend voor één 'land': voor bijv. Langewold, Humsterland, Vredewold etc., maar mogelijk betroffen die toch vooral of uitsluitend het waterschapsrecht (wél was er al in 1396 sprake van een apart Vredewolder erfrecht). In 1425 voegde het landschap Vredewold een aantal bepalingen samen tot een apart reglement: een zgn. 'zijlrecht', waarin als voornaamste taak werd gezien het weren van vreemd water (uit noord en zuid!) en het afvoeren van overtollig regenwater uit eigen boezem. Vooral het eerste baarde vooral West-Vredewold vaak veel zorgen.

Beschadiging aan de waterwering (maar eveneens mishandeling en doodslag 'in den zijlwarcke') werden door de zijlrechter berecht. Ook zulke zijlrechters werden gekozen door de ingezetenen, aanvankelijk nog door de 'ingelanden', maar later liep deze functie 'langs de heerden om', evenals het buurrechterschap. Om het zijlrecht te mogen beoefenen moest men beschikken over minstens 30 grazen (= 15 ha) land binnen het betreffende gebied. Grotere zijlvesten werden weer onderverdeeld in 'schepperijen', elk met een 'schepper' als voorzitter (zie de titels van **Harcko Iwema** 'de eerste').

De aanzwering geschiedde op een vaste dag in mei en soms met hele dichterlijke eedsformules, zoals de volgende, afkomstig uit Winsum, laat zien:

'den Rijcken gelyck den Armen den Frunden gelyck den Fremden,
na den Sylrechters brief tho richten,
ende dat neet tho laeten, om haet offte nyd,
om meede offte om minne, om gunst, guet offte gaeve,
die ick hebbe offte noch krygen mochte, dat my Godt soe helpe'

Aan zulke hooggestemde verwachtingen werd echter niet altijd voldaan. Zeker niet toen de zijlrechten, evenals de buur- en de grietenijrechten, meer en meer in handen kwamen van landjonkers, die er soms grote bedragen voor over hadden gehad en die dat dan 'met rente' terug trachtten te krijgen door de ingelanden uit te persen als citroenen. De ingezetenen van Den Ham en Hogemeden waren niet in handen van zo'n jonker gevallen maar hadden nog hun eigen 'boerenschepper', die echter niet voldoende gezag kon laten gelden, getuige het volgende voorval: een hooglopende ruzie tussen Duijt Stollinga en Harmen & Rikkert Iwema liep uit op een handgemeen, waarbij eerstgenoemde in een sloot terecht kwam en de 'afgaande zijlrechter' Wiersema een klap met een knuppel op zijn hoofd kreeg van Iwema's medestander Jacob Abels (misschien Abelszoon Iwema? zie onder 2e generatie)

De historie vermeldt verder dat de invloedrijke grondbezitters **Iwema** en Abels wél in het ongelijk werden gesteld, doch toch niet echt werden bestraft!

Wat de organisatie van het rechtstelsel betreft: een landschap was onderverdeeld in 'ambachten', die weer in 'rechtstoelen' en deze weer in een aantal buurschappen of 'kluften': het ambtsgebied van een buurrechter. Die werd van jaar tot jaar, later vaak voor bepaalde periodes, uit de eigenerfden gekozen; dan wel bij toerbeurt 'langs de heerden omgaande' (bijv. in de volgorde 'met der sonnen-ommegangh') vervuld door de eigenerfden, die dan echter wel over minstens '15 gras' eigen grond moesten beschikken. De heerden werden met het oog hierop opgenomen in een 'clauwregister': op deze lijsten werden later wel eens twee of drie persoons- of familienamen vermeld voor één en dezelfde heerd.

In oude koopcontracten uit het huisarchief van Nienoord zijn de namen bewaard gebleven van de voornaamste boerenrechters uit de streek: uit Marum Benno Wyema en Lubbe en Oemke Renckema, uit Tolbert Iwo en Bocko Auwema (zie de vermelding van de naam Harcko Iwema als getuige bij het huwelijk van Iwo Auwema: pag. 31), uit Midwolde Meyt Bunnema (of Bonnema) en Harmen Benckema en - niet te vergeten - uit Niebert **Harke (of Harcko) Ywema** (of Ydema of Ima).

Vredewold gold als het vredigste deel van heel Westerkwartier en dat zal niet in de laatste plaats te danken zijn geweest aan het kalme overwicht van deze vertrouwde en betrouwbare buurrechters!

Naast de buurrechter stond in het Westerkwartier, evenals in West-Lauwerse Friesland, de grietman, met een groter ambtsgebied en voor de zwaardere delicten. Ook dit grietmanschap werd wel 'per ommegang' vervuld door de 'eigenerfden' van de gerechtigde heerden; door de vaak flinke omvang van een grietmanschap kon het jaren duren voor een bepaalde heerd weer aan de beurt was. Zo was Vredewold verdeeld in twee grietenijen: het oosterdeel omvatte de kerspelen Legemeeden, Oostwold, Lettelbert, Midwolde en Tolbert; het westerdeel bestond uit Niebert, Nuis, Marum en Noordwijk. Doch hier rouleerde het grietmanschap niet, zoals in Langewold, maar werden de grietmannen jaarlijks gekozen door de 'lude' (d.w.z. alle ingezetenen) of 'meente' (de eigenerfde boeren). Hoewel eerst het 'redgerschap' nog wel bleef rondgaan langs de 'edele heerden' van de 'eigenerfden', raakte het toch steeds meer in handen van enkele 'hoofdelingen'-geslachten, doordat het recht van de grond gescheiden werd en daardoor nog makkelijker kon worden opgekocht.

De voornaamste grondvorm van het recht is (en blijft vooralsnog) de zgn. 'willekeur': de wetgeving van onderaf, waartoe ook het gewoonterecht kan worden gerekend, om de eenvoudige reden dat het gezag 'van hogerhand' (van een landsheer) goeddeels ontbrak. Wél hebben waarschijnlijk de abten van de invloedrijke kloosters een flinke stempel gedrukt op de rechtsregels, anders valt niet goed te verklaren waarom de diverse (landrecht-) 'willekoeren' toch nog zoveel gemeenschappelijks vertonen.

Dit landrecht, liever gezegd: de landrechten van de vele min of meer zelfstandige 'boerenrepubliekjes', werden pas rond 1600 (!) vervangen door het meer algemene Ommelander landrecht.

In het West-Lauwerse, het latere Friesland, was het aloude 'Fries Recht' echter reeds roemloos teloor gegaan in de (daar) complete burgeroorlog van de Schieringers en Vetkopers. Toen in 1498 de Hertog van Saksen het heft in handen kreeg in Friesland, richtte hij daar een gerechtshof op waarin naast adellijke ook rechtsgeleerde raadsheren zitting hadden: dit Hof hanteerde én propageerde het Romeinse Recht.

In het Oost-Lauwerse wist Groningen het heft in de 15e eeuw juist steviger in handen te krijgen en te houden, omdat door de Ommelanden een steeds sterker beroep op de stad werd gedaan om de, door vetes en partijgeschillen tot krachteloosheid gedoemde, regionale rechtspraak te steunen of te regelen. Dit gebeurde vooral door de instelling van de 'Gemene Landswarf', later opgesplitst in een Ooster- en Westerwarf (maar het is ook mogelijk dat deze 'deelwarven' er juist eerder waren): een soort 'meervoudige kamers', samengesteld uit vier redgers (of grietmannen, zoals ze in Langewold, Vredewold en Humsterland werden genoemd) uit de regio en vier 'hoofd-mannen' uit de stad (aangewezen uit oud-burgemeesters resp. raden), vier maal per jaar bijeenkomend in het raadhuis te Groningen. De hoofdmannen, in de stad wonend en dus makkelijker ter vergadering komend, werden het uitvoerend orgaan van beide warven en meenden het na 1470 wel alleen af te kunnen. Met het toenemend gezag van de stad gingen ze allengs een afzonderlijk college vormen: de zogenaamde Hoofdmannenkamer, recht sprekend buiten de beide warven om, zeker in zaken van hoger beroep.

Zo'n stedelijke rechtbank die recht kon spreken in Ommelander zaken, zou op den duur weer een twistappell worden tussen Stad en Ommeland. Wat evenwel niet wegneemt dat deze gemeenschappelijke landswarven voor de vorming van 'Stad & Lande' van groot belang zijn geweest. En verder hebben ze dus het oude landrecht lang weten te handhaven en voor het 'wereldlijke' Romeinse Recht weten te vrijwaren. Nog in het begin van de 18e eeuw hoefden de rechters geen universitair gevormde juristen te zijn, al waren ze dat in de praktijk wel meer en meer, waardoor ook hier het Romeinse Recht later toch de overhand kreeg.

Vergeleken met andere delen van de Ommelanden is het Westerkwartier, waar de drie (lands-)delen te zeer door water en moeras waren gescheiden om ooit tot een werkbare eenheid te geraken, nog weer in het bijzonder afhankelijk geworden van de stad, zeker op het punt van de rechtspraak.

In 1521 trad de Westerwarf nog eens krachtig op tegen een echt vechtersgilde van grote-heerden-bezitters in Langewold: óf arme geruïneerden die zich door wanhoop gedreven vergrepen aan buurmans have en goed, óf gewoon woestelingen die na drinkgelagen hun vechtlust botvierden. Ook boeren die bij tijd en wijle als grietman fungeerden, ontkwamen niet altijd aan dit morele verval. En nog in hetzelfde jaar werden de abt en prioren van het Aduarder klooster door de 'Ommelander heren' in de stad ter verantwoording geroepen voor de dubbele moord op de gebroeders Gaayckinga (van de Jellevaheerd in Zuidhorn, de latere Klinckemaborg) na afloop van een herdenkingsmaaltijd in dat klooster. Een aanvullende bepaling, in 1529 uitgevaardigd door de Gemene Landswarf, zou kunnen wijzen op misbruik van het Landszegel, door de grietmannen gebruikt om officiële stukken te bekrachtigen: in het vervolg moest zo'n zegel, bijv. die van Vredewold, worden bewaard in een kist met vier sloten, waarvan de verschillende sleutels in handen werden gegeven van twee grietmannen en twee buurrechters, die zodoende alleen gezamenlijk (en wel 4 x per jaar op de officiële zegeldagen) de kist konden openen en het zegel gebruiken. De zegelkist van Vredewold kreeg een plaats in de kerk van Tolbert (die van Langewold in die van Sebaldeburen).

In elke grietenij werden op Hemelvaartsdag de buurrechter en grietman voor de volgende ambtsperiode 'aangezworen'. Voor Langewold gebeurde dit in Sebaldeburen, voor Vredewold vond dit plaats in Tolbert en Nuis, op de kerkhoven bij de kerk. De kerken waren immers nauw bij de rechtspraak betrokken: van afkondigingen vanaf de kansel tot rechtszittingen rond de kerk en bij slecht weer ook wel in de kerk (of zelfs in een herberg, doch dan altijd in de voormiddag, om drankmisbruik tegen te gaan!).

Doch dan komt er in 1531 opeens een onverwacht einde aan dit aloude regiem: Karel van Gelre (de hertog zélf óf diens zoon en naamgenoot), bij wie Beetke van Raskwerd, weduwe van Wigbolt van Ewsum en dus Vrouwe van Nienoord, een wit voetje had weten te behalen, besluit de grietenij van (alleen!) heel Vredewold erfelijk te verbinden aan het huis van Ewsum.

De (bastaard-)zoon van Karel, sedert 2 jaar zijn vader's stadhouder in Stad & Lande, komt hoogstpersoonlijk naar Vredewold om deze overdracht te doen plaatsvinden. Voor West-Vredewold gebeurt dit op het kerkhof van Nuis en als Karel Jr. de boeren aldaar vraagt of ze ermee kunnen instemmen dat het buurrecht zal blijven 'omgaan' zoals voorheen, doch dat voortaan de buurrechter de eed zal dienen af te leggen in handen van een 'vaste' en dus niet door hen gekozen grietman, roepen ze onder handopsteken in koor:

'Ja, dat belovut uns allen wal!'

(in dietijd telde Nuis zestien en Niebert twintig landeigenaren)

Maar als dan vervolgens **Harke Ydema (of Ywema of Iwema)** de buurrechtereëd moet afleggen in handen van de, nu dus vaste, grietman jonker Onno van Ewsum (die het jaar daarvoor nog de gewoon-gekozen grietman van Oost-Vredewold was geweest) komt daar weinig van terecht, vanwege wat wordt genoemd:

'cranckheyt des hoofdes als dat seer schudde ende he oeck vrees (=Fries) sprak',

een taal die Karel niet verstond en hier kennelijk ook niet had verwacht (Zou die hoofd- of hersenziekte die van Parkinson zijn geweest, óf zou zich toen toch iets anders hebben afgespeeld? Trilde Harcko Iwema soms van ingehouden woede en weigerde hij uit protest de taal te gebruiken van die 'vreemde heersers'?). Hoe het zij (geweest): een ander wordt naar voren geroepen, een zekere Hylle Hayens (die zelf nog in 1520 grietman van Vredewold was geweest), die daarop de eedsformule uitspreekt. Waarna in heel Vredewold de 'overdracht', ofte-wel de overgave: het afstaan van de regionale soevereiniteit aan de heren (heersers in spe!) van Nienoord, feestelijk wordt gevierd en in alle kerspelherbergen de ingezetenen op bier worden onthaald!

Aanvankelijk leek het of Jelt Eyssema van Midwolde de enige was die ook officieel protest hiertegen aantekende, maar in 1537 blijkt hij medestanders te hebben (gekregen), want samen met Bocko Auwema en **Heiko (=Harke) Iwema** dient hij een bezwaarschrift in bij de Hoofdmannenkamer te Groningen tegen het feit dat van Ewsum hun beide(r) grietenijen 'ontbrukede'. Doch de slimme weduwe Beetke van Nienoord had alles zorgvuldig zwart-op-wit en kreeg bovendien nog steun van de pastoors, waardoor de zaak in de doofpot belandde. Auwema zag het uitzichtloze van deze zaak al eerder in, de beide anderen bleven zich tot 1543 verweren! En met het overlijden van de klagers werd uiteindelijk ook dit pleit voorgoed beslecht...

(Zij het dat nog in 1748 ene H. Ijbema van het steenhuis probeerde een andere grietman benoemd te krijgen dan die van Nienoord, getuige het Supplement-Inventaris Huisarchief van de Nienoord:

No.899: Anno 1748 - 8 en 27 juli - Akte van volmacht van de rechters, eigenerfden en ingezetenen van Westerdeel-Vredewold voor H. Ijbema en S. van Teyens om een dag vast te stellen voor de verkiezing van een grietman, daar de tegenwoordige grietman W. baron van In- en Kniphuisen als een usurpator (!) wordt beschouwd. Met oproepingsbrief van de gevolmachtigden. Doch ook dit mocht niet baten: tot aan de Franse tijd bleven de heren van de Nienoord de (alleen-)heerschappij uitoefenen in Vredewold.)

De, ook toen kennelijk al onvermijdelijke, administratieve rompslomp rond deze toch wel historische gebeurtenis - te weten: het begin van het einde van het 'in eigen beheer' beurtelings bekleden van het buurrechter- en grietmanschap door de 'eigen' eigenerfden van een bepaald gewest (in de eeuwen van de roemruchte 'Friese vrijheid' het enige wettelijke kader waardoor de samenleving bij elkaar werd gehouden!) - is terug te vinden in o.a. **INVENTARIS van het HUISARCHIEF van DE NIENOORD** (1890, samengesteld door Mr. J.A.Feith)

Uit: INVENTARIS van het HUISARCHIEF van DE NIENOORD

No. 24: Anno 1530 - Hemelvaarstdag - Verzegeling, waarbij **de gemeene rechters van Vredewold** in het bijzijn van de getuigen heer Rijtze vicarius te Midwolde, Meyt Bonnema, Hemke Harkema en Ype Tyalsema, de (toen nog gewoon roulerende! J.E.) grietenij van Vredewold opdragen aan jonker Onno van Ewsum. (in een perkamenten vidimusbrief d.d. Driekoningen 1532 met het uithangend zegel van Otto Knassens cureet te Midwolde.)

No. 25 aa: 1531 - 20 Mei - Verzegeling - waarbij Charle van Gelre, stadtholder der Stadt unde Omlanden van Groningen, bekrachtigt de overeenkomst en voorwaarden tusschen de ingezetenen van Vredewold en Beetke, weduwe van Wigbolt van Ewsum betreffende de opdracht van **het erfgrietmanschap van Vredewold** aan Beetke. (In een veel later gemaakte aantekening op deze 17^e eeuwse brief wordt gesteld: **"Item dat int beginsel Ao. 1531 in Fredewold eenige weren die nopende die Gretenij niet ingewilliget hadden, noch dieselve wolden tostaan, als die Edele Bocko Auwema den ouden, Leht Eensema en Harko Iwema, die welcke die van Groningen en andere luiden van qualiteyt mit eenige van die Hoofluiden aan heur handt hadden en dat die sake al in Rechte waer."**)

No. 25: Anno 1531 - Twaalf verzegelingen, allen betrekking hebbende op de schenking van het (voortaan!) erfelijk grietmanschap van Vredewold door Karel van Gelre aan Beetke wed. van Wigbolt van Ewsum.

a. Brief d.d. 17 April 1531 van Karel hertog van Gelre aan zijnen bastaardzoon Karel, stadhouder van Groningen en Ommelanden, inhoudende het bevel, om naar aanleiding van de opdracht van het grietmanschap door de bureu van Vredewold aan Onno van Ewsum (zie no. 24) te bewerken, **dat het grietmanschap voorn. geheel en al aan het geslacht van Ewsum wordt geschonken.** (ondertekend door Karel van Gelre en met een onherkenbaar zegel.)

b. Transfixverzegeling en brief d.d. 20 December 1531 van hertog Karel van Gelre enz., inhoudende de bevestiging van den brief van zijn bastaardzoon Karel, stadhouder van Groningen en Ommelanden, waarin deze aan Beetke, wed. Wigbolt van Ewsum heeft geschonken het erfelijk grietmanschap van Vredewold. (op beschadigd perkament, ondertekend door Karel van Gelre; zegel en getransfigeerde brief verloren.)

c. Getuigenverklaring d.d. des wonsdages na den soendach quasi modo tussen paescen ende pynxteren 1537, afgelegd door Albert pastor te Oostwold, meester Johan Potter pastor op de Meden, meester Otto pastor te Midwolde, Johan Hopper pastor te Tolbert en Hynrick vicarius te Tolbert, ten overstaan van Johannes Conrades, kerkheer in Zuidhorn en over de provestije van Hummerke generaal Commissarius, op verzoek van Beetke wed. Wigbolt van Ewsum, betreffende de schenking en de publicatie van de schenking van de grietenij van Vredewold in 1531. (op perkament met het uithangend zegel van Johannes Conrades.)

d. Getuigenverklaring d.d. des dynxdages na den soendach misericordia domini tussen paescen ende pynxteren 1537, afgelegd door Sijdt pastor te Niebert, Hynrick pastor te Nuis en Sywert pastor te Marum, ten overstaan van denzelfden persoon en betreffende dezelfde zaak. (op beschadigd perkament; het zegel van Johannes Conrades ontbreekt.) (m.a.w. de pastoors van Westerdeel-Vredewold kiezen partij voor de van Ewsums? J.E.)

e. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, afgelegd door een aantal getuigen voor Ewe Grathema den buerrechter van Oldebert, op verzoek van Beetke van Rasquert. wed. van Ewsum, over het bezoek in 1531 van Karel van Gelre in Vredewold in Oldebuerth, over de schenking van het erfelijk grietmanschap van Vredewold, over de vroegere wijze van kiezen van grietmannen aldaar. (op zeer beschadigd perkament met het uithangend zegel van Otto Knassens pastor te Midwolde. Het zegel van Johan Hopper pastor te Tolbert ontbreekt.)

f. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, afgelegd door een aantal ingezetenen van Marum voor Ewe Grathema, betreffende dezelfde punten als in no. 25e, doch meer betreffende het bezoek aan Nuis (waar Harkke Iwema het nakijken kreeg... J.E.). (op perkament; de zegels van Otto Knassens en Johan Hopper ontbreken.)

g. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, ongeveer gelijklopende aan no. 25f, doch afgelegd door een aantal ingezetenen uit Nuesmer kerspel. (op perkament met uithangende zegels van Otto Knassens en Johan Hopper.)

h. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, ongeveer gelijklopende aan no. 25e, doch afgelegd door Focko Tyassens, Yellert Wyeme, Peter Lubberts, Luke Hoeyts en Koene Willems, ingezetenen van Oldebert.

(op beschadigd perkament met het uithangende zegel van Johan Hopper.)

i. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, ongeveer gelijklopende aan de vorigen, afgelegd door een aantal getuigen, voornl. betreffende de schenking of overdracht in 1531 door Bocko Auwema, Iwe Eyszema, Pabe Bousema en Date Wissens op het kerkhof te Oldebert. (op perkament)

k. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, ongeveer gelijklopende aan no. 25i, afgelegd door Meyth Bonnema, waarin ook over de eed door Bonnema afgelegd in 1531. (op perkament; de zegels van O.K en J.H. ontbreken.)

l. Getuigenverklaring d.d. 9 April 1543, afgelegd door Une Harkema en Ipe Syckema voor den buerrechter Ewe Grathema betreffende hetgeen zij, komende van Groningen, ten huize van Koene Willems in dye

Cleyborrych, in 't volle gelach, hebben gehoord van eenige lieden omtrent hetgeen is geschied te Groningen op de Westerwarf d.d. Vrijdag na Invocavit 1543 in zake de grietenij van Vredewold. (op perkament)
m. Getuigenverklaring d.d. 16 april 1543: een aantal personen verschijnen voor Ewe Grathema, buurrechter in Tolbert en verklaren dat zij rond hemelvaartsdag 12 jaar geleden erbij zijn geweest in Nuis: "...der vrouwen van Ewsum hoeren kynderen ende erven de gretenie vs. eersthyck ende ewelyck up gedragen ende overgegeven, daer Harke Ydema de olde, Hylle Hayens, Hemke Harkema, Haye Reyts, Sywert Fossema, Haye Lamberts ende meer anderen van den oldesten juncker Kaerle vs. de hant op gaven und de anderen gemene umstanders staken to samen eendrachtelyken hoer handt op yn de lucht ende repen ya, ya. (Vervolgens dient jonker Onne van Ewsem de eed afgenomen te worden) Ende de gemeente vs. begeerden van Harken Ydema dat hye juncker Onne up de vs. gyfft der gretenyen den eedt eens voer alle wolde staven dat Harke Ydema ut cranckheyt des hoeffdes als dat seer schudde ende oeck vrees sprack ende syn sprake weecklyck was alsoe dat juncker Kaerle hem nyet wal verstaen kunde ende juncker Kaerle solxs van Hylle Hayens begeerde to doen."
n. Getuigenverklaring d.d. 19 April 1543, ongeveer als no. 24b, doch afgelegd door Sywert Fossema en door Hylle Fockens, Focke Hayens weduwe. (op zeer beschadigd perkament, zegel van Johan Hopper ontbreekt.)

Ook is er nog een verklaring 'van de pastoren heer Sydt van Niebert, heer Hynrich in Nuis en heer Sywert te Marum' gedateerd 17 april 1537. Allen verklaren hoe (op een niet nader gespecificeerde 'hylliche dach' namens de van Ewsums heer Jacob 'de gemene ende ingesetenen des karspels' de overdrachtsbrief van de grietenij heeft laten zien en voorgelezen. Sydt van Niebert verklaart daarbij "hoe de breef aldaer neet was gestraffet noch weder-geroepen dan allene Harke Iwema hefft sick overluyt int g... beclaget dat in de selveste breef ytyke articulen vergeten ende utgebleven weren, so als he gehoert hefft..."

Uit deze vele getuigenverklaringen, maar liefst 6-12 jaar na dato, blijkt wel hoe omstandig de van Ewsums zich hebben proberen in te dekken, waarschijnlijk tegen het proces dat door Jelt Eyssens van Midwolde, Bocke Auwema van Tolbert én 'onze' Harcko Iwema van Niebert werd aangespannen. Maar geholpen heeft het hen kennelijk wel, want voornoemde buurrechters verloren uiteindelijk het geding bij de Hoofdmannenkamer in Groningen (het 'hogere gerechtshof' dat in de plaats was gekomen van de eerdere 'warfen'), juist omdat de gehaaide Beetke van Ewsum alles goed zwart-op-wit c.q. 'op perkament' had. Hoe de rollen in het vervolg waren verdeeld en veranderd, blijkt ook wel uit de ondertekening van de volgende twee koopbrieven:

No. 29: Anno 1534 - Dinsdag na Reminiscia in der Vasten - Koopbrief, waarbij Sijwert Fossema eenige landen verwisselt met Henke Ipens en echtg. De plaatsnamen onder Niebert gelegen zijn o.a. Fossemaheert, de Lietse, de Hengstecamp, Wkemahoren. Getuigen zijn heer Hynrik Cops, pastor in de Nuys en Elink Heringe.

(het origineel verleden voor Hemko Harkema, gezworen rechter en beulsman (!) in Westerdeel-Vredewold vanwege de juffer van Ewsum.)

No. 45: Anno 1544 - 9 April - Koopbrief, waarbij Iwo Auwema verkoopt aan Harbe Idema (Harcko Iwema?), Ko Idema, Luppe (Iwema??) ende Marcus hoer dre soens zeventig á tachtig roeden veen onder Nuis.

(op perkament met het uithangend zegel van Vredewold, verzegeld door den erfgrietman Hiddo van Ewsum.)

(in een andere verzegeling zich noemend 'hoveling te Middelstum'; in 1547 is Christoffer van Ewsum, erf-(!) grietman van Vredewold - getuige no. 55 - en nog in 1702 staat op het zegel van Carel Ferdinand baron van In- en Kniphuizen de titel 'erfgrietman van Vredewold'!)

Uit Supplement-Inventaris van het Huisarchief van de Nienoord (Formsma, 1967)

No. 894: Anno 1545 - 21 Mei - Akte van bevestiging door keizer Karel V op verzoek van Hidde van Ewsum van de in deze akte geïnsireerde brief van verzegeling door stadhouder Karel van Gelre van de opdracht door de ingezetenen van Vredewold aan Beetke, weduwe van Wigbolt van Ewsum, van de erfgrietenij van Vredewold, den transfixakte van bevestiging daarvan door Karel van Gelre d.a. 1531.

No. 864: Anno (15)49 - 11 Juni - Notariële akte van protest door Tyepko Douwema, Yvo Auwema, Sijwert Fossema, Leo Ydema (=Iwema), Jouke Heddema, Rotte Sijkema en Euwe Eeyckema als gemachtigden van Vredewold, tegen de overlast hun door 'die van den Helle' aangedaan t.a.v. de turfgraverij.

**STAMBOOM in de manlijke lijn van die tak van de familie IWEMA
die na ca. tien generaties uitloopt op de familie-tak EUWEMA**

1e ('bekende') generatie

HARCKO IWEMA

geboren vóór 1485 (?)

'Richter en Schepper'

(Buurrechter en Zijlrechter)

'tot Niebert en Nuis'

en dus ook op gezette tijden **Grietman van Westerdeel-Vredewold** (1516 en 1525)

1e vermelding in Inventaris Huisarchief Nienoord onder No. 14:

Anno 1516 - Sunte Johannes-avent baptiste toe mydsomer - Koopbrief, waarbij Hoyt Fockema te Marum en Pape haar zoon verkopen aan Wigbolt van Ewsum een sathe lands liggende op de Lynde: "Ick Harke Ijwema, greetman inde Westerdeel van Fredewold bekenne ende getuighe mijt dessen openen breve woe dat voer mij sijt ghekomme Hoyt Fockeme toe Maru ende Pape haer soon woe dat sie samentlike hebben vercofft mijt voer berade voer ons ende onse arffghenamen ene sathe landes ligghende op." (op perkament met het gebroken uithangend zegel van Vredewold, verzegeld door Harke Ywema, grietman van Westerdeel-Vredewold.)

2e vermelding in Inventaris Huisarchief Nienoord onder No. 22:

Anno 1528 - Maandag nae palme - Koopbrief, waarbij Anne tho Melyck en Sydye zijne huisvr. verkopen aan Doctor Laurentius ten bate des nyen conventes thot Lukswolde, gefundeert ende nyes gestichtet van de susteren to Reyde, één gras land onder Noordwijk. (afschrift uit de 16e eeuw op papier; het origineel verzegeld door Harcko Ima (= Iwema), grietman in Westerdeel-Vredewold.)

3e vermelding in Inventaris Huisarchief Nienoord onder No. 537 a:

Anno 1537 - Maandag na St.Simon en Judens(?) - Huwelijkscontract tusschen Iwo Auwema en Frouke Jelkema, verleden voor Johan Hopper, pastor in Oldebuert (=Tolbert), Harcko Ywema, heer Egbert Mensema, prebendaat ten Niekercken en Frans Bijwema. (Jelkema: eveneens een welgesteld eigenerfdengeslacht uit Niekerk, doch de bruidsschat voor voornoemd huwelijk kostte vader Ewe en moeder Ena de halve heerd, een stal koeien én nog een zilveren servies. De volgende oorlogsjaren hebben dit geslacht verder de das omgedaan: in 1600 moest de Yelkemaheerd gerechtelijk worden verkocht.) Bruidegom Iwo Auwema is later 'redger' in Vredewold.

Harcko Iwema is wellicht gehuwd geweest met een dochter (genaamd Haebe) uit het Marumer eigenerfden-geslacht Renckema, want in deze familie kwamen toen de voornamen Lubbe en Date voor. Uit een koopbrief anno 1599 (no. 135) blijkt dat hun Renckemaheerd te Melick onder Marum toen al was overgenomen door Christoffer van Ewsum.

Nakomelingen (behalve deze drie zonen was er wellicht ook nog een dochter genaamd **Kunne**):

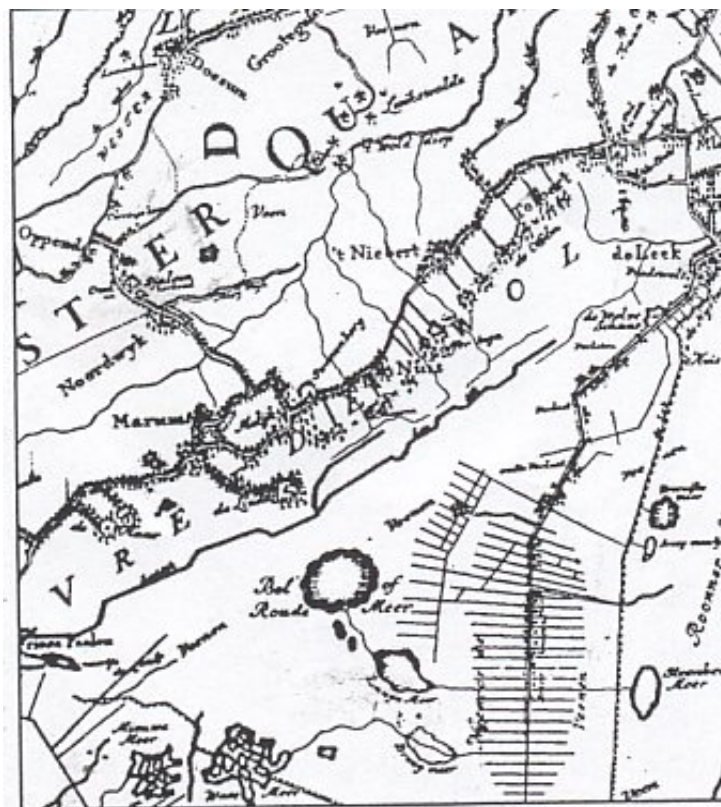
Leo (ook wel Idema genoemd), in 1549 afstand doende van zijn rechten op gestoelte in de kerk van Tolbert (rechten die verbonden waren aan de Mennemaheerd aldaar), in 1559 in elk geval wonend op de Iwemaheerd (zie verder), was in 1561 'Schepper tot Niebert': zijl-(waterschaps-)rechter van Westerdeel-Vredewold, samen met de eigenerfde Hille Fossema. *Nienoord No.670a: Getuigenissen verklaring voor Iwe Auwema, betreffende de Sibalderburen tille op instignatie van den Erentphesten Hillo Fossema en Leo Ijwema als Zijlrechter Grietmannen over Bomsterzijlvesten.* Gehuwd geweest met Wijbrich Wijers. Ze hadden een zoon Date geheten, wiens kinderen Leo, Lucke, Anneke en Hendrik heetten (en laatstgenoemde had weer een zoon met de naam Dato: zie pag. 16/17 én pag. 29/30)

Dr(i)euwes of (An)Dreus (1532-1600) - zie verder 2e generatie

Luppe (ook wel als Edens genoemd), gehuwd met Wege Cruisinga, was woonachtig op de Landersma-stede te Doezum.). Ze hadden een zoon Harcko (II) en een dochter Reen (zie pag. 17). Was in 1561, 1566, 1571 en 1576 grietman van Langewold, het 'onderkwartier' van het Westerkwartier waartoe Doezum behoorde.

IWEMA IN ACTES

- No.45i: Anno 9 april 1544: Iwo Auwema verkoopt aan Haebe Idema (weduwe van onze stamvader Harcke Iwema), Leo Idema, Luppe ende Maens(?) hoer drie soens" een stuk veen in Nuis.
- No. 416: Anno 1546 - Donderdag na Inventio sancte crucis - Verzegelde verklaring van Ocko Meijnema en Rempt Herema, grietmannen in Langewold, betreffende de 'reijding' en meting der venen van Hiddo van Ewsum in Vredewold door den landmeter Hinrick Janssen 'geswoeren landmeter bij den hoeve van Westvrieslandt', op verzoek van Hiddo van Ewsum en de volmachten uit Ooster- en Westerdeel-Vredewold nl. Tyepko Douwema, Iwo Auwema, Leo Ywema en Joucko Theijens en in tegenwoordigheid van deze en van getuigen. Hierin ook over wolvenjachten. ... Lewe 463: 22 april 1549: Auwe Gratema, Onno Harckema, Sicke Harkema, Albert Iftema, Leo Ywema, Paebe Bouszema, Tyaart Berents, Benno Wyema, Bonne Bonnema, Bonno Flossema, Garbrant Wijrsema, Bonne Ebersma, Arenth Hynrickz en Wisse Dathens staan hun deel van de kerkstoel in het koor ten noorden van het altaar af aan Iwo Auwema en zijn erfgenamen. Handtekeningen onder deze acte, alsmede heerden bij de personen.
- No. 679 Nienoord: 4 april 1552: De inwoners van Tolbert, Niebert, Nuis en Melick, bijeen op het kerkhof van Tolbert, ratificeren machtiging aan wijlen Hidde van Eusum, Tyepko Douwema, Iwo Auwema, Iwo Eysma, Siwert Fossema, Liew (Leo) Iwema, wijlen Joucke Teyens/Heddema en Rothye Syckema, gedateerd 12 augustus 1545. Gezien overlijdens wordt de groep nu Christoffel van Eusum, Tyepko Douwema, Menno Valcks, Iwo Auwema, Leo Iwema en Roythe Syckema, dit alles betreffende een veenkweste met de abt van Aduard als beziter van hellen bij Roden. De gemachtigden machtigen de Graaf van Arenbergh. Onder de eigenerfden van Niebert Drewes Iwema.
- No. 434: Anno 1559 - 25 Augustus - Uitspraak van Lambert Offeringa en Iwo Auwema betreffende de verdeling van landen en venen onder Marum en Nuis tusschen Christoffer van Ewsum en Leo Iwema. Hierin de plaatsnamen Uwemaheerd, Wijbemaheerd, Broeksloot, Swarte Rijt, Herijngaveen, Bollemeer, Breemhaer. (op perkament met de uithangende zegels van van Ewsum en Langewold, gezegeld door de grietmannen [van Langewold - i.t.t.die van Vredewold nog wel 'eigen baas'- J.E.] Luert Grevinge en Meijt Harckema.).
- No. 104: Anno 1559 - 22 October - Verzegeling, waarbij Leo en Andreas Iwema overdragen aan Johan en Wigbolt van Ewsum eenige veenen onder Tolbert. Deze verzegeling is opgenomen in eene getuigenverklaring d.d. 16 November 1559, afgelegd door de getuigen Anthonius Lippinck pastor te Niebert, Albert Yffkema, Sycke Harckema, Tee Bonnema, Heddo Euema, Warner Tammunge en Focko Sappema. (op perkament met het uithangend zegel van Langewold, verzegeld door Luyrt Grevynck, richter in Noordhorn, grietman in Langewold.)
- No. 105: Anno 1559 - 6 November - Verzegeling waarbij Ewe Awema, Albert Isstrum, Sicke Harkema, Tee Bunne-ema, Ilo Gratema, Leo en Dreüs Iwema, Hedde Euema (Zou deze Euema te maken kunnenhebben met het geslacht Euwema uit Lutjegast?), Focko Sappema, Warner Taminga, Garbrant Derk Weersema, Peter Bennema, Menno Hijmersma en de (andere? J.E.) eigenerfden van Niebert en Tolbert overdragen aan Johan en Wigbolt van Ewsum een stuk veen aan de Zwarte Rijth, en zulks omdat de van Ewsums hebben betaald de proceskosten tegen den abt van Aduard in zake het veen ter Hellen, waarin Maria van Hongarije, Johan van Ligne graaf van Aremberg, Gerhardus van Dwingell abt tho Jerusalem (klooster Gerkesklooster - J.E.) George Jarges en Mr. Hans Winckens uitspraken hebben gedaan. (afschrift uit de 18e eeuw op papier; het origineel verzegeld met het zegel van Langewold door den grietman Luert Griminghe en met de zegels van Johan Hopper pastor te Tolbert en Anthonius Lippinge pastor te Niebert.)
- No. 1559 - 16 november: Pastoor Anth.Lippinck te Niebert, alsmede Alb. Iffkema, Sycko Harckema, Tee Bonnema, Heddo Enema, Warner Tamminge en Focko Sappeema getuigen 'metht opgerechten vijngeren gestandes fides swerende dat leo Iwema ende Andreus gebroederen mede in de Oldeberder kerk aanwezig waren toen de overdracht van het veen aan de broers van Ewsum werd besloten.
- No. 435: Anno 1561 - 9 en 11 Juli - Getuigenverklaring, afgelegd voor Egbert Bijwema en Luppe Iwema, grietmannen van Langewold, door Focke Syndynge, Albert Rüsche, Hebbele Meijs en een aantal anderen betreffende de ligging enz. van venen onder Tolbert en Midwolde. (Hierbij een mandaat van Stadhouder en Hoofdmannen d.d. 5 Juli 1561 aan genoemde grietmannen om Woensdag e.k. te komen in Bennyngehuis te Midwolde om op verzoek van den heer van Ewsum getuigenissen in te nemen.)
- No. 116: Anno 1566 - 26 Juni - Koopbrief, waarbij Johan Fockens verkoopt aan Christoffer van Ewsum veenen onder Nuis nabij het Bollemeer en den Leijdijsck. Getuige is o.a. Gerardus Albertus, pastor te Marum. (op perkament met uithangend zegel van Langewold verzegeld door de grietmannen Boelo Brungers en Luppe Iwema)
- No. 119: Anno 1566 - Michaelis archangeli avond - Koopbrief, waarbij Poppe Houtsma en Griete zijne huisvr. verkopen aan Jr. Christoffer van Ewsum thoe Rasquardt, Bafflo en Jenleth vijf mannen mat hooiland onder Lukaswolde.(uithangend zegel van Langewold, verzegeld door Luppe Iwema en Boele Brongers, grietmannen.)

Vredewold op de kaart van Th. Beckeringh uit 1781.

HET IWEMA-STEENHUIS.

In vroeger eeuwen waren de meeste huizen nog van leem of hout opgetrokken en konden alleen (enkele) welvarende boeren families het zich veroorloven om 'steenhuizen' te laten bouwen. In Groningerland moeten er honderden hebben gestaan, veel zijn er later afgebroken of verbouwd tot borg. Het (voorhuis van het) Iwema-steenhuis is het enige bouwwerk in de provincie Groningen waarin de oude vierkante vorm van een middeleeuws steenhuis nog is te zien (in Friesland is dit het geval bij de Schierstins van Veenwouden).

Het oorspronkelijke steenhuis(-gedeelte) wordt gedateerd aan het eind van de 14e eeuw. De muren zijn twee stenen (= 65 cm) dik, dus bescheiden van formaat voor een verdedigingswerk (het is bekend dat men in tijden van gevaar zijn toevlucht zocht in dgl. steenhuizen, bij voorkeur op de 1e verdieping, die meestal alleen via een ladder te bereiken was). Met de komst van de kloosters in de late 12e - begin 13e eeuw zal ook het bakken van 'bak-stenen' zijn begonnen: de 'kloostermoppen' waarvan ook de muren van het Iwema-steenhuis zijn opgetrokken. Tot 1850 schijnt het huis te hebben bestaan uit een grote, hoge zaal (met balkon) met daar boven een zolder en er onder een souterrain. Tot in de 17e eeuw is dit steenhuis in het bezit gebleven van het eigenersdengeslacht Iwema. Daarna is het, via huwelijken over en weer en verervingen, allengs overgegaan naar het geslacht Ibema.

De geschiedenis van de (aan de oostkant) naastgelegen Bouwsema-heerd, omringd door grillig verlopende grachten, is altijd nauw met die van het Iwema-steenhuys verbonden geweest, zelfs schijnen er (eeuwen-?)lang ook op deze heerd Iwema's te hebben gewoond, zij het onder de naam van de heerd: Bousema of Bouwsema.

In 1816 werd het steenhuis gekocht door Geertruida Syttes Iwema (mogelijk een nazaat van de Sijto of Sijtse van de 4e generatie) en haar nichtje Ettje Duurts Beukema (weduwe van Drewes Bousema Iwema, die ook een Iwema-nakomeling was, maar dus genoemd werd naar de heerd Bouwsema waarop hij was geboren). Na de dood van Ettje was het echter alweer afgelopen: de erfgenamen verkochten het steenhuis. In 1847 begon ds. Reinder Damsté, predikant van Niebert en Nuis, gehuwd met een steenrijke vrouw en er daardoor een duur tweede huis op na houdend (naast de pastorie), met een grondige verbouwing: de schuur en woning aan de noordkant werden afgebroken en vervangen door een nieuwe woning met schuur aan de westkant; de oorspronkelijke schietgaten van het steenhuis werden vervangen door grote ramen en de buitenmuur werd gewit. In de grote zaal bouwde hij een classicistische schouw.

In 1851, na de dood van Damsté, kwam het geheel in het bezit van Jakob Hansen de Boer, getrouwd met Ettje Halbes Aikema, kleindochter van voornoemde Drewes Bousema en Ettje Duurts Beukema. Na de dood van zijn vrouw hertrouwde hij met haar halfzuster Bouwdiena de Haan, ook een kleindochter van Drewes.

De naastgelegen boerderij van de Iwema's had Hansen al in 1844 van grootmoeder Ettje gekocht (de eigenaars daarvan heten nu Aukema, maar zijn via de vrouwelijke lijn ook gewoon Iwema's!). Jakob Hansen de Boer was een vooruitstrevend man: hij bekleedde allerlei functies, bevorderde nieuwe landbouwmethoden, richtte de vereniging Hulp voor Vlijtige Armoede op (in dat kader liet hij veel bomen planten, waarvan vele er nog steeds staan) en hij stuurde zijn kinderen naar een kostschool, wat bepaald ongewoon was in die tijd en op die plaats. Zijn nazaten, de Boer genaamd en dus ook gelieerd aan de familie Iwema, bewoonden ook het Iwema-steenhuys.

2e generatie**DR(I)EUWES (HARCKOS) IWEMA**

geboren ca. 1532

overleden 25 augustus 1600 (ófvoor 24 mei 1597)

gehuwd met Reenke...., dochter uit het boerengeslacht
waar de voornamen Bonne en Abel uit stammen?**Nakomelingen:**

Harcke, geb. 1565. Grafzerken in kerkje van Niebert: Anno 1629 den 23 Septembris is in den Heere gerust den Erbaeren ende Fromen Harcko Iwema verwachtende een saliche opferstandinghe in Jesum Christum onser aller salighmaecker ende verlosser. Anno 1631 den 15 Marti is in den Heere gerust de Dogetsame Roelef(ke) Jansen Huisvrouw van salige Harcko Iwema verwachtende een salige opferstandinghe in Christo onsen salichmaecker. (Als **familiewapen** op deze grafsteen: in de ene helft een 'halve maan' met sterren en daaronder een doorboord hart; in de rechterhelft een schuinstaand kruis -X- met klaverbladen rondom: **zie vorige pagina**) Harcko bewoonde de Iwema-heerd. Uit het huwelijk d.d. 1588 met Roelef Jansen worden geboren zoon **Dato** (**zie 3e generatie**) en dochter Sijbrich.

Menso

Lubbe, was gehuwd met Talle Fossema van Nuis, weduwe van Johan Hendriks van Schoonebeek.

Grafstenen in het kerkje van Niebert:

Anno 1629 den 26 November is in den Heere gerust den Erbaeren ende Fromen Lubbe Iwema verwachtende een salige opferstandinghe in Jesum Christum onser aller salichmaecker ende Verlosser. Anno 1632 den 9 Junij is in den Heere gerust de Eer. unde Doegentsame vrou Talle Fossema weduwe van salige Lubbe Iwema, verwachtende... (wapen: 'een faas, beladen met 3 schuinstaande visschen, vergezeld van 3 hoofden'.)

In een koopacte van 1623 staat te lezen dat Marten Jansen - 'Mollenaar op Cuismer' (Kuzemer) zijn windmolen met herberg en behuizing te Oldekerk voor f850 overdoet aan Lubbe Iwema.

De familie Fossema was een vooraanstaand eigenerfdengeslacht uit het naburige Nuis. Het zeer welgestelde (en kinderloze?) echtpaar Iwema-Fossema gaf met gulle hand geld en goederen aan de armen in Westerdeel-Vredewold.

Abel, overl. 3 februari 1631, begraven in de kerk van Zuidhorn (het wapen van Abel Iwema komt voor op de klok van deze kerk, gegoten in 1611). Was gehuwd met Siewe Jacobs Derks, overl. 28 september 1615, eveneens met een grafzerk in deze kerk. Kinderen: Harmen, Jacob, Jan Abels en Drieuwes, Riemke en Date Abels. Harmen A. overleed in 1665 in Zuidhorn, evenals zijn drie dochters en zoon een generatie later. Ook Jacob en Jan belandden in Zuidhorn e.o.: de zoon van Jacob heette Rickert, en dit werd de stamvader van de Iwema's rond Leegkerk. Drieuwes (Abelzoon) geb. 10-4 (of 5)-1587, verhuisde kennelijk naar de streek waar zijn vrouw vandaan kwam. Grafschrift op een zerk van het oude kerkhofje van Leegem(i)eden (tussen Den Horn en Vierverlaten), daarvoor in het Mennistenkerkje aldaar: Drieuwes Iwema, anno 1660 den 9 Augusti obüt. (met het familiewapen van de Iwema's) Uit **Spanheim, Rentmeester dezer Provincie**: Hoogmieden (tussen Den Horn en Aduard), Kloostergoederen, vaste huren etc. van de Abdij tot Adewerth (Aduard): Drieuwes Iwema en zijn huisvrouw Folktje (Fockelien 'Fockelmoey') Jansen van de Lagemeden gebruik(t)en 71 grasen land op die Hogemieden, waaronder 7 grasen Pomplanden. Anno 1651 de soon Johannes Iwema en Lijske (dochter Sybrigh stierf in 1637). Anno 1678 de kleinzoon Jacob Iwema en Marretien.

Voorts nog

E(e)de

en

Drieuwes (Anno 1610 den 5 dach Augusti is gestorven die Ersame **Drieuwes Iwema** verwachtende eene zalige opferstandinghe in Christo) Kinderloos gebleven? Jong gestorven?

Alvorens de Iwema-stamboom verder te vervolgen langs de enkele lijn van de **Drieuwes-Harcko-Dato-Bonne**-tak volgen hier eerst nog enkele uitweidingen 'in de breedte' over de eerste vier Iwema-generaties.

Wat moeilijk plaatsbaar is de oudste Bonne Iwema, mogelijk (nog een) Drieuweszoon, geboren voor 1555, gehuwd geweest met Sidie Bensema van Doezum, overleden voor of in 1622, en wellicht begraven in de kerk van Niebert

26-09-1625 [KB] *Trekcedullen 136 - 1353, fol. 480 Verkoop van Hindrick Ifftema ende Hille el. anpart landes Ifftema heert onder den kloekenslach van 't Olbert gelegen, so Johan Bousema nu ter tijdt gebruiket, wesende drie roeden ende een vierendeil van een roede briet doergaende, beginn en int suiden van die Drentsche booden off ende streckende noortwart tot den olden dijk, dat die van 't Olbert ende Nijkercke scheiden, offte so voele smaller offte breder als die koper doer scheidenge daeruth sall hebben tho genieten, item twee ackeren landes aldaer, staende bij Johan Loekes in pacht offte sēma, daer deselve Johan Loekes ten westen ende Harckema landen ten oosten naest angeswattet sint, mit ock een venne leechlant, so mede bij Johan Loekes in qualite vorss. gebrucket wort ende dānoch drie mat ho eijlandes aldaer, Ifftema horne genoempt, so Harke ende Menso Iwema nu ter tijdt gebrucken, inzēt 500 emd gl. Koper is geworden Johan Boeles voor 3225 emd. gl. van wegen Johan Bousema*

Welke van de Harckos-nakomelingen het Iwema-steenhuys hebben bewoond blijft onzeker, maar waarschijnlijk was dit voorbehouden aan de oudste nakomeling(en): eerst **Leo**, dan diens oudste (of enige) zoon **Date** (3e generatie) en vervolgens (één van?) diens drie kinderen: **Leo (II)**, **Lucke** en **Hendrik** (4e generatie).

Leo Iwema, de oudste zoon, was gehuwd met Houke (of Haucke) **Ibema** (ook wel aangeduid als Ibma, Ibbema of zelfs Ypema), dochter van Tjeerd Ibema (zelf zoon van Mint Ibema en Houcke N.N., die verder nog de zoons Bouwe en Poppe en de dochters Sywe en Asse hadden). Leo was later landdagcomparant voor Niebert (1612-1653) en lid van de Provinciale Rekenkamer (1635-1637 en 1644-1646). In 1630 werd hij voor de 'verponding' aangeslagen voor 542 gras land in Niebert, samen met zijn broer Hendrick, en (later?) voor 27 gras aldaar mandelig met zijn oudste zoon Date (die wel als Date 'de Jonge' wordt aangeduid: waarschijnlijk slaat op hem het grafscript in het kerkje van Niebert: Anno 1680 den 13 December is in den Heere gerust de Eerbare Datho Iwema, out omtrent 49 jaer en leit alhier Begraven.) Andere kinderen: Tjeerd, Jan, Berend en Lamke.

No. 148: Anno 1611 - 27 Februari - Koopbrief, waarbij 1e Asse Ybema weduwe Hindrick Peters verklaart in 1578 aan haren broeder Tyaert Ybema te hebben verkocht haar aandeel in de erfenis van hare ouders Minte Ybema en Howke, bestaande in huis en landerijen te Niebert gelegen, en zulks omdat de koopacte van 1578 is verloren geraakt (door 'vergangene krijgesjaeren'); 2e genoemde Asse Ybema aan haren broeder Tyaert Ybema en zijn huisvr. Geëtruijt verkoopt alle goederen enz. gelegen te Niebert, welke zij heeft geërfd van hare broeders en hare zuster. (op perkament met uithangend zegel van den redger Gerrijt Crabbe.)

No. 454: Anno 1649 - 3 April - Scheidacte tusschen de gebroeders Leo Iwema en Hindrick Iwema, betreffende hunne hooilanden en venen onder Niebert (In deze acte komen de volgende namen voor: Olde Ee, Priesterhoorn, Westerhammen, Blouwe Kamp, Ruschevenne, Fluijvenne, Oomke gast.)

No. 184: Anno 1650 - 25 Mei - Koopbrief, waarbij Rotje Wobbles en Antje Jansen, echtelieden, verkoopen aan Dato Iwema de jonge en Tecke Jansen, echtel., en Wijerdt Iwema eenige vennen nabij den Leidijk en de Grouwe onder Niebert. Door dezen brief is eene transfixverzegeling d.d. 30 December 1656 getrokken, waarbij de koopers van den brief van 25 Mei 1650 het goed overdragen aan Engelbert Hansen en Anne Popkes, echtelieden. (Beide brieven op perkament met de uithangende zegels van Johannes Woltherus, grietman van Vredewold.)

Lucke, de oudste dochter, was gehuwd met Minte Ibema (zoon van Tjeerd, broer van Haucke voornoemd), die landdagcomparant was voor Niebert (1608-1637). Hij werd in 1630 in de verponding aangeslagen voor 24 gras land in Niebert, 20 gras te Midwolde en 2 gras te Tolbert. Uit dit huwelijk één zoon (Tjeerd) en drie dochters (Maycke, Albertien en Antje).

No. 146: Anno 1609 - 28 Mei - Koopbrief, waarbij Roleff Gerckes en Haucke Ibema verkoopen aan Minte Ibema en Lucke Iwema alle landerijen gelegen onder Niebert, welke Haucke van haren vader Poppe Ibema heeft geërfd. (op perkament met het uithangend zegel van Elinck Fossemā, gestalter grietman van Vredewold.)

No. 153: Anno 1616 - 17 Juni - Koopbrief, waarbij Luijttien Jansen en Martien Bouwes, ehelieden, verkoopen aan Myndt Ibbema en Luck Iwema, echtelieden, het aandeel dat Martien van haren vader Bouwe Ibbema (broer van Poppe en Tjeerd) heeft geërfd in Ibbemaheerd onder Niebert en enige landerijen onder Tolbert en Lukaswolde. (op perkament met uithangend zegel van Elinck Fossemā, grietman van Vredewold.)

De jongste dochter (Antje) van Lucke Iwema & Mint Ibema huwde met Tjeerd Wobbes. No. 171: Anno 1638 - 21 Mei - Wisselbrief, waarbij Bonne Sybbema en Aerck zijne huisvr. hunne landerijen te Niebert verruilen tegen landerijen in 't westeinde van Niebert behorende aan Tyeerd Wobbes en Anna Juwema, welke deze hebben gekocht van Sijtte Juwema en Gertrudt Alles (Op gedeeltelijk vergaan perkament met een verloren gegaan uithangend zegel van Iwo Auwema.)

No. 172: Anno 1638 - 25 Mei - Koopbrief, waarbij Sijtte Juwema (=Iwema?) en Geertruijt Alles verkoopen aan Tyeerd Wobbes en Anna Juwema (=Iwema?) een heerd lands in het westeinde van Niebert en een mat hooiland, genaamd de smijthorne, te Nuis. (Op perkament met een verloren gegaan uithangend zegel van Iwo Auwema.)

No. 175: Anno 1639 - 20 September - Koopbrief, waarbij Lucke Iwema en Meint Ibema verkoopen aan hunne broeders Leo Iwema en Hindrick Iwema het aandeel in de erfenis (landerijen enz. te Niebert) hunner ouders. (op halfversleten perkament met verloren gegaan zegel van Tiasso Tiassens op Enselen toe Loppersum.)

No. 455: Anno 1649 - 17 Juni - Scheidacte tusschen Maijke Ibema wed. Focco Sappema, Jan Voetties en Albertien Ibbema echtel., Tzeerd Ibbema en Griettien Knotte echtel., Tzeerd Wobbes en Anneke Ibbema echtel., betreffende de nalatenschap van hunne ouders Ment Ibema en Luckien Iwema, bestaande in boerenplaatsen en landen onder Niebert, Nijkerk en Midwolve. (op perkament met het uithangend zegel van Iwo Auwema tho Neijkerk ende Westerdijcken.)

No. 703: Anno 1664 - 15 Juli - Verzegeling, waarbij Maijke Ybema, wed. Focco Sappema, aaneemt haren broeder Tieert Ybema van zijn borgtocht te bevrijden, gegeven voor Maijke Ibema aan Date Ywema ter zake de levering van één-derde deel in een heerd lands gelegen te Niebert. (op perkament met het uithangend zegel van Adolph Louwens, burgemeester van Groningen.) Bij de scheiding van haar ouderlijke nalatenschap op 17 juni 1649 kregen Antje en Tjeerd nog eens 11 mat hooiland onder Midwolve 'die voer desen bij haer vercoft zijn'. Hun oudste dochter Antje Tjeerds Ibema, ook wel Antje Iwema of Juwema genoemd, was gehuwd met Cornelis Hindricks, diaken te Feerwerd. No. 191: Anno 1659 - 9 mei - Koopbrief, waarbij Cornelis Hendrix en Annetien Tierts (= Antje Tjeerds-dochter Ibema of Juwema) verkoopen aan Tiaert Ibema, Wisse Wobbes en Wijbe Berent, de voormonden en voogden van de kinderen van wijlen Tiaert Wobbes en Antje Mint Ibema, de erfenis welke Annetien Tierts heeft verkregen, waar de goederen en landerijen ook zijn gelegen. (op perkament met uithangend zegel van Johannes Woltherns, grietman van Vredewold.)

Hendrick, in elk geval bewoner (én bezitter) van het steenhuis, had drie kinderen:

Dato, Geertruid en Wyert.

No. 464: Anno 1676 - 2 Februari - Scheidacte tusschen de erfgenamen van Hendrick Iwema betreffende de hooi-landen onder Niebert en Lukaswolve. (In deze akte komen de volgende namen van stukken land voor: de Bijlle, de Olde Ee en de Blauwkamp.) (op perkament met gebroken uithangend zegel van Vredewold.)

Wyert (of Wierd) hield het bij één dochter: Anneke Iwema, die later trouwde met Isebrant Eisses.

Geertruid werd later de 2e vrouw van Tjeerd Ibema (zie vorige pag.), maar kreeg zelf geen kinderen. Ze verkocht de helft van haar erfdeel aan de kinderen van Antje Tjeerds, dochter van Antje Ibema en Tjeerd Wobbes, waardoor ook haar deel in het bezit van de Ibema's kwam.

Dato, gehuwd met Antje Rosema, kreeg slechts één dochter, Focke, en die werd de 1e vrouw van Jan Tjeerds Ibema (de enige zoon van Lucke Iwema en Minte Ibema: zie vorige pag.). Hun (alweer) enige dochter Grietje erfde zodoende een derde deel van het steenhuis. Grabschriften Kerk Niebert: Anno 1683 den 18 December is in den Heere gerust Focke Iwema in leeven Huysvrou van Jan Ibema out 22 jaer en is alhier begraven. Anno 1733 den 5 November is Jan Ibema overleden en is doopt dan 25 November 1649.

Jan Tjeerds Ibema verhandelde veel landerijen, en komt daardoor vaak in de stukken voor (zie bijv. no. 200: pag. 12 en no. 239: pag. 14). Hij was ook de Ibema die tenslotte in het volle bezit kwam van het Iwema-steenhuis (én van nog een andere heerd in Niebert), door diverse aankopen tussen 1688 en 1709, en een 'afkoop' van zijn zonen Hindrik en Tjeerd (23 dec. 1724). Bij een boedelscheiding d.d. 31 jan. 1736 tussen Hendrik en Tjeerd Ibema (ruim 2 jaar na de dood van hun vader) kreeg eerstgenoemde het steenhuis, groot 532 gras. Nog weer later zal Tjeerd het (terug-)gekocht (of geërfd) hebben, want na zijn dood verkochten zijn kinderen hun erfdeel (inclusief het steenhuis) op 25 jan. 1781 aan de toenmalige heer van Nienoord: Ferd. Folefbaron van In- en Kniphuisen. **Hiermee kwamen ook de vele familiepapieren in het Huisarchief van de Nienoord terecht, waardoor het begin van de hier volgende genealogie zo grondig gedocumenteerd kan zijn!**

3e generatie**HARCKO (DRIEUWES) IWEMA**

geboren 1565 - overleden 23 september 1629

d.d. 1588 gehuwd met ROELEF JANSEN

overleden 15 maart 1631

vermoedelijk samen begraven in de kerk van Niebert
(de betreffende grafstenen zijn deels onleesbaar geworden)

Nakomelingen:

Date (Dato) Harckos(-zoon), geb. 1588 - zie verder **4e generatie**

Sijbrich Harckos(-dochter) - trouwde eerst met Wymer Michiels en later met Allert Goities.

(1^e vervolg) Iwema in actes

24-01-1622 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. C 7, 24 jan. 1622: Allert Goeijties voormond over de weeskinderen van Wijmer Michiels [x **Sijbrich Iwema**].

16-01-1623 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. Q 2, fol. 409, 16 jan. 1623: Poppe Jan Barelts en Mett Alle dr. echtelieden te Duurswoude, kopen van Allert Goijties in Groningerland in de grietenije Vredewolt als voormond over wijlen Wijmer Michiels twee onmondige weeskinderen bij Sibrich Iwema bij consent van deselve Sijbrich zijn [= Allerts] huisvrouw, de kinderen genaamd Mijchijell Wijmers en Eebel Wijmers.

24-04-1628 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. C 8, 24 apr. 1628: Michiel Wijmers [x later? **Engeltje Iwema**], erfgenaam van Wijmer Michiels en Eebelke zijn zuster. R.A. Opsterland, inv.nr. X 1, fol. 238, akte d.d. 10 nov. 1628, gereg. 30 apr. 1629: Alle Hanses, wonende te Kortezwaag, schuldig aan Allert Goijtses en **Sijbrich Euwe** dr., echtelieden int Nijbirt in Groningerlant 240 g.

20-04-1630 [Alma]: R.A. Ooststellingwerf, inv.nr. G 6, 20 apr. 1630: Marten Wijerts en Antje Wijerts, huisvrouw van **Hendrijck Euma**, verkopen land op de Haule.

23-12-1630 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. F 1, fol. 424, 23 dec. 1630: Hendrik Douwes als mede-erfgenaam van Hijll Hendricks zijn moeder en zich sterk makende voor de verdere erfgenamen van zijn moeder contra Allert Goeijtties in Niebert in Groningerland en **Sijbrich Eiuma** echtelieden en voor de kinderen van wijlen Wijmer Michiels en in dier qualiteit voor Siert Goeijtties zijn landsate.

12-01-1631 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. X 1, fol. 319, akte van 1631, gereg. 12 jan. 1631: Allert Eetes Boornbergum en Trijn Hidde dr. echtelieden, schuldig aan Allert Goijties en **Sijbrich Imme** dr. echtelieden in Nijbert.

15-02-1631 [Alma]: R.A. Ooststellingwerf, inv.nr. G 6, 15 febr. 1631: Marten Wijerts en Antje Wijerts, huisvrouw van **Hendrijck Ewema**, verkopen land in zal. Wijert Hendrijckx arve op de Haule.

13-03-1634 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. Q 4, fol. 498, 13 maart 1634: Michiel Wijmers voor hem en voor de verdere erfgenamen van wijlen Wijmer Michiels.

22-09-1636 [Alma]: R.A. Opsterland, inv.nr. F 2, fol. 169, 22 sept. 1636: Sioerd Sioerds te Beetsterzwaag en Jouck Andries dr. de rato voor Reijttie Wijbes en Ints Andries, ehel. en Goijts Andries en Michiel Andries wonende te Beets, tezamen kinderen en erfgenamen van de ab intestato overleden Michiel Andries, hun overleden vader contra Michiel Wijmers als zoon van en erfgenaam van wijlen Wijmer Michiels, zijn overleden vader te Ureterp, domicilie kiezende ten huizen van Sijoert Goeijtties.

10-01-1637 [KB] Hora Siccama 3: Huwelijkscontract tussen **Harck o Sickema** en **Sijbrigh Iwema**?

!3-05-1647 [Alma] R.A. Achtkarspelen, inv. nr. V 6, fol. 375. Debiteuren: Harrijt Alles en **Maeicke Iwema** ehel. te Augustinusga; credieuren **Hendrick Ievema** en Antie Wijerts, ehel, in Niebert in Fredewold.

03-04-1649 Nienoord 626-454: **Leo Iwema** en **Hindrick Iwema** gebroederen maken erfscheydinghe van alle gemene landerijen.

DE TWEDE HELFT VAN 1500 -

het begin - én het begin van het einde - van de 80-jarige oorlog

Hoe snel de tijd tegenwoordig ook gaat en hoeveel er in korte tijd ook verandert - zeker vergeleken met vroeger - we blijven de herinnering aan 'de oorlog' van een halve eeuw geleden levendig houden. Het staat zelfs min of meer model voor de generatiekloof tussen degenen die deze oorlog wél of niet hebben meegemaakt. Dat zal vier eeuwen geleden wel wat anders zijn geweest: de tijd stond toen vrijwel stil, vergeleken met nu (de oorlogen duurden soms ook eindeloos lang: de 80- en zelfs de 100-jarige oorlog!) en er veranderde bijna niets, vergeleken met de laatste decennia van 'onze' tijd. Oorlogen en onlusten waren echter aan de orde van de dag: de ene dreiging was nog maar net voorbij of de volgende stond alweer voor de deur; en zo zullen misschien ook de herinneringen eraan door volgen de ervaringen weer verloren zijn gegaan, en niet zó aan de jongere generatie overgeleverd als later het geval was.

Zou die eerste (ons) 'bekende' Iwema, geboren voor 1500, ooit van ouders en grootouders hebben gehoord wat hen allemaal is overkomen (of wat zij daarover hebben vernomen) in die roerige tijden van de 15e eeuw? Misschien vertelden ze hem wél dat rond zijn geboorte familieleden uit den Ham en Hogemeden moesten vluchten voor het oorlogsgeweld en toen toevlucht vonden in het steenhuis van de familie in Niebert. Ongeveer tot dezelfde generatie behorend als Karel V, zal hij nauwelijks hebben gemerkt dat deze al op zijn 15e jaar tot (ook) zijn opperste lands-heer werd uitgeroepen. Maar dat het nog heel wat strijd zou kosten, tot in het verre Westerkwartier toe, voor hij ook hier als zodanig werd erkend, dat kan hem haast niet zijn ontgaan. En van de 'grote' oorlog die daarna volgde, zullen zeker ook zijn kinderen en kleinkinderen het één en ander hebben gemerkt...

De kerkelijke macht over de noordelijke gewesten was aanvankelijk verdeeld over de bisschoppen van Utrecht en Munster, maar in 1559 werd de nieuwe kerkelijke indeling van kracht, met vijftien nationale bisdommen onder drie aartsbisdommen (waarbij Groningen/Drenthe één bisdom werd, evenals Friesland vallend onder het aartsbisdom Utrecht). De landsheer kreeg het (uitsluitend!) benoemingsrecht, maar mocht alleen nog theologen als bisschop aanstellen, m.a.w. de adel kwam er niet meer aan te pas, zolang deze tenminste theologie studeren beneden haar stand vond. De burgerij voorzag als gevolg van deze verandering een strengere kettervervolging en de geestelijkheid had bezwaar tegen de regeling dat elke bisschop de opbrengst van één rijke abdij als 'tafelgeld' mocht opeisen, dus waren alle drie de standen al even ontevreden.

Van een echt kerkelijk gezag was echter nog nauwelijks sprake. En dus evenmin van een 'echte' kettervervolging toen ook hier in godsdienstig opzicht het getij begon te keren, vermoedelijk vooral in navolging van het al vroeg protestantse Oost-Friesland (waar bijv. in Emden de ex-Aduarder priester Albertus Hardenberg protestants predikant was geworden). Wél kregen twee kapelaans die gezagsgetrouw tegen 'de luthersen' predikten, een beloning van Karel van Gelre, toen hier nog de baas, maar echte straffen werden niet of nauwelijks uitgedeeld. En ook nog (net) tijdens het bewind van van Gelre, nl. in 1536, bepaalde de stad Groningen dat de predikanten de aloude leer moesten uitdragen, opdat een ieder daardoor 'gheleert, ghebetert ende niet gheargert' zou worden. Tegenover de, toentertijd zeer actieve, wederdopers werd eenzelfde soort gematigd-tolerante houding in acht genomen, hoe intolerant diezelfde 'dopers', vooral voortkomend uit de lagere klassen van de bevolking, zich ook opstelden tegenover de 'papen' én de toen heersende zeden en gewoonten (de 'afgesplitste' doopsgezinden van Menno Simons uit Witmarsum, vooral aanhangers hebbend in Friesland, en naar hem ook wel mennisten of mennonieten genoemd, zouden naderhand juist elke vorm van geweld afzweren).

Elders ging het trouwens wel wat anders toe: in Friesland bijv. hadden de 'anabaptisten' op weg naar Münster (waar ze het 'Rijk Gods' wilden vestigen, maar waar hun hoogmoed ten val kwam) het klooster Bloemkamp in de buurt van Bolsward ingenomen; nadat dit klooster na een belegering van acht dagen en vijf stormlopen was heroverd, werden de manlijke wederdopers onthoofd en de vrouwen, aan elkaar gebonden, verdronken in het Hempensermeer bij Leeuwarden.

In het zuiden keerden gevluchte protestanten terug uit Frankrijk en Duitsland en dezen vonden vooral in de textielgebieden van Vlaanderen een gewillig oor. In sommige plaatsen werd het gezag getart door psalmen-zingend rondtrekkende en openlijk hagepreken houdende protestanten. Hierover berichtte in 1566 een Spanjaard: 'De bijeenkomsten, waarop temidden van een gewapende schare wordt gepredikt, worden overal zo geweldig bezocht, dat deze mensen het land zullen plunderen, tenzij God een wonder doet geschieden. Want hun armoe is ontzettend en de gemoederen tot het uiterste verhit'...

De wereldlijke macht over de 'zeventien' (noordelijke én zuidelijke) Nederlanden, de 10e (Bourgondische) 'Kreits' van het Groot-Duitse resp. 'Heilige-Roomse' Rijk, berustte bij de landsheer, de Habsburgse keizer Karel V, tot deze in 1555 afstand deed ten gunste van zijn 28-jarige zoon Filips II, koning van Spanje. (Het Habsburgse koningshuis werd na de dood van Karel V in 1558 gesplitst in een Spaanse en een Duits-Oostenrijkse tak: de laatste onder het keizerschap van Karel's broer Frederik.) Karel V werd hier vertegenwoordigd door zijn zuster, landvoogdes Maria van Hongarije, die in haar bestuur werd bijgestaan door de Raad van State (de voornaamste edelen en de bisschoppen), de Raad van Financiën en de Geheime raad (bestaande uit rechtsgeleerden; hieronder viel ook 'de politie', die had toe te zien op de uitvoering van de keizerlijke 'plakaten').

Over de noordelijke gewesten was in 1521 als stadhouder aangesteld Schenck van Toutenburg, eerst nog namens de bisschop van Utrecht, maar na de overdracht van het wereldlijke gezag aan Karel V in functie gebleven, aanvankelijk alleen als stadhouder van Friesland, later ook van Overijssel en sedert 1536 ook nog van Groningen en Drenthe (door zijn huwelijk met Anna de Vos van Steenwijk was hij al grootgrondbezitter geworden in Drenthe en Overijssel). In 1560 werd hij in het noorden opgevolgd door graaf Aremberg.

Ongeveer terzelfder tijd werd Willem van Oranje belast met het stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht. Deze toen 26-jarige prins was geboren in 1533 op de Dillenburg in het graafschap Nassau, als zoon van graaf Willem de Rijke en de lutherse Juliana van Stolberg. Van de laatste afstammeling van de Nassau's die reeds in de 14e eeuw in deze landen waren beland en zich voor de Bourgondische vorsten bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, waarvoor ze later het (erfelijk) stadhouderschap van Holland en Zeeland (en Friesland) verwierven, erfde hij op 11-jarige leeftijd, na de dood van zijn oom René van Chalons, niet alleen het prinsdom Oranje, in het zuiden van Frankrijk, maar ook de uitgebreide Nederlandse bezittingen (én het familiedevies 'Je maintiendrai'). Karel V vond het echter toch wel wat bedenkelijk dat al dit bezit in protestantse handen zou komen, en stelde daarom als voorwaarde voor het aanvaarden van de erfenis dat Willem eerst alsnog zou worden gevormd in de leer van de heilige rooms-katholieke kerk aan het hof in Brussel. Aan het meer decadente dan voorbeeldig-christelijke leventje dat daar werd geleid, schijnt de prins naar hartelust te hebben meegedaan, zelfs zo dat zijn 'voogdes' de landvoogdes het wel eens wat verontrustend vond. Op zijn 18e werd de prins bevorderd tot kapitein van een compagnie ruiters, een jaar later werd hij kolonel over tien vendels soldaten en op zijn 22e jaar kapitein-generaal, lid van de Raad van State en Ridder van het Gulden Vlies. (Toen Karel V in 1555, gedesillusioneerd en afgeleefd, afstand deed van de troon, steunde hij op de arm van zijn meest geliefde hoveling: Prins Willem van Oranje!) Naderhand erfde de Prins door zijn (eerste) huwelijk met Anna van Buren nog veel meer Nederlands bezit, en verder verkreeg hij hierdoor een zeer vorstelijk inkomen (van maar liefst 150.000 livres, 3x zoveel als de ook zeer welgestelde Graaf van Egmond). In 1558 kwam echter zijn vrouw Anna, moeder van 3 kinderen, te overlijden en in 1561 hertrouwde hij met de losbandige en dronkzuchtige Anna van Saksen, die zich later op de Dillenburg volstrekt onmogelijk wist te maken.

De Brusselse autoriteiten, naderhand bestaand uit Filip's half-(bastaard-)zuster Margaretha van Parma, als land-voogdes vanaf 1559 bijgestaan door de 'Consulta' of Achterraad (van drie machtige katholieke mannen: de gehate vreemdeling Granvelle, daarvoor bisschop van Atrecht en kardinaal van Mechelen, de Friese rechtsgeleerde Viglius en een Waalse edelman) drongen sterk aan op een krachtiger vervolgingsbeleid van de stad Groningen jegens 'de ketters', in de lijn van de pas in de Nederlanden actief geworden Spaanse Inquisitie, maar zelfs de komst van de nieuwe stadhouder Aremberg naar de stad vermocht de Groningers niet tot een echte kettervervolging te bewegen. (Iets wat nogal contrasteerde met de heksenvervolging omstreeks die tijd: tussen 1547 en 1557 werden er in de verschillende omliggende dorpen maar liefst vijfendertig heksen en tovenaars verbrand; en Christoffel van Ewsum zou als grietman rond 1550 nog vijf heksen naar de brandstapel hebben verwezen!)

Op aandrang van de hoge adel, het verbond van de ridders van het Gulden Vlies (waaronder Oranje, Egmond, Hoorne en Aremborg), werden wel de Spaanse troepen teruggetrokken (1561) en moest ook Granvelle het veld ruimen (1564), maar de onvrede bleef, omdat de Raad van State nog steeds geen werkelijke macht kon uitoefenen.

Begin 1565 bepleitte graaf Egmond, stadhouder van Vlaanderen en Artois, bij de koning in Madrid verzachting van de plakkaten, bijeenroeping van de (algemene) Staten Generaal en grotere invloed van de Raad van State. Toen dit botweg werd afgewezen weigerden de hogere edelen nog langer medeverantwoordelijkheid voor het beleid te dragen, hetzij als lid van de Raad van State, hetzij als stadhouder. En op oudejaarsdag van dat jaar hield de Prins van Oranje een magistrale politieke rede, waarin hij tegenover de katholieke annex koninklijke 'alleenheerschappij' de godsdienstige verdraagzaamheid stelde, met een staatsregering gestoeld op de privileges verleend aan de eigen (nationale) adel. Het ging (hem) om dat behoud van de middeleeuwse vrijheden, of zoals het in zijn latere 'Apologie' (van 1581, geschreven nadat Filips II een prijs van f25.000 op zijn hoofd had gezet!) heet: 'Hij magh het (=Coningh) wesen in Castilien, in Aragon, tot Napels, in Indien... Nochtans so vele isser af dat wij in dese landen niet hooghers dan eenen hertogh ende eenen graven en kennen, wiens macht met seker paelen is afgescheyden, achtervolghende onse privilegien die hij tot sijner blijden incomste ghesworen heeft'.

Bovendien begon zich nu ook de lagere adel te roeren: bij het 'Compromis' of 'Verbond der Edelen' waren zowel protestantse als katholieke edelen betrokken. Het oorspronkelijk opgestelde 'Smeekschrift der Edelen' was nogal militant van toon, doch werd op advies van de Prins van Oranje afgezwakt tot alleen maar het verzoek om verzachting van de plakkaten en beperking van de Inquisitie. Het werd ondertekend door 400 edelen (o.a. Brederode en Lodewijk van Nassau) en burgers, en op 5 april 1566 aangeboden aan de landvoogdes in Brussel, voorgelezen door Brederode. De als mild en tolerant bekend staande Margaretha van Parma zou hierdoor tot tranen zijn geroerd (waarop het Waalse lid van de Consulta zou hebben opgemerkt: 'Ce ne sont que des gueux': 'Het zijn slechts bedelaars' en hieraan zou de naam 'geuzen' zijn ontleend) en ze beloofde de zaak bij haar broer te zullen aanbevelen. Intussen mocht men rekenen op 'moderatie' ofwel verzachting van de uitvoering van de gehate plakkaten.

Toch liep het in 1566 op een 'beeldenstorm' uit, in het noorden evengoed als overal in de Nederlanden, zij het hier in een nogal gematigde versie. Begonnen op 10 augustus in een industriestreek van de zuidelijke Nederlanden, bereikte de, intussen wat afgezwakte, 'storm' een maand later Leeuwarden en op 18 september Groningen; waarna het toch al wankel compromis tussen katholieken en hervormden voorgoed uiteenviel.

In de stad Groningen, waar de protestanten één kerk (de Broer- of Minnebroederskerk) kregen toegewezen, waaruit ze ook nog datgene mochten verwijderen wat hen aanstoot gaf, liep het toch nog uit de hand omdat, tegen deze afspraak in, niet alleen de beelden werden verwijderd maar ook de altaren werden vernield. Terzelfder tijd hielden in bijna geheel Ommeland de priesters op de mis te lezen en begonnen ze te preken 'in het zwart', d.w.z. zonder liturgische gewaden. Uit een klein aantal kerken werden tevens de beelden verwijderd, in slechts een enkele werden ze ook echt vernield; dit laatste gebeurde dan nogal eens op influistering van de landadel (bij de 'beeldbrekerij' in Marum en Nuis zou Christoffel van Ewsum, door Alva ervan beschuldigd 'principaal mennist' te zijn, het voortouw hebben genomen; maar het kan ook zijn dat hij de beelden uit voorzorg weg liet halen).

Dit patroon viel overigens allerwegen te herkennen: het 'gewone volk' was goed (genoeg) voor het vuile werk (werklozen waren in grote getale bij de beeldenstorm betrokken en er werden zelfs daggelden uitgekeerd wegens loonderving!), doch de toon werd gezet en het gewin werd behaald door de gegoeide burgers (die zich niet ongaarne 'kleine luyden' lieten noemen), de latere regenten; én door de lagere en vaak nogal berooide adel die eveneens wel eens 'hogerop' wilden komen (en die later wel erg in verleiding werden gebracht door het aanbod van het 'verbond van calvinistische kooplieden' om f50.000 te verdienen met militaire bijstand).

Dat 'gewone volk' was intussen wel ruimschoots voorhanden: in de steden de werkeloze handwerkslieden (in een stad als Antwerpen bestond zelfs al een echt 'havenproletariaat'), op het platteland de vele boeren die hun 'eigen erf' waren kwijtgeraakt aan de, vaak uit de steden afkomstige, 'nieuwe rijken'. Die nieuwe grondbezitters gingen veelal ook nog de intensievere landbouwmethoden toepassen, in plaats van het oude Karolingische drieslagstelsel. Ondanks dit lukte het niet om voldoende graan voor binnenlands gebruik te produceren en invoer uit de Baltische landen bleef dus onmisbaar. Als dit echter door oorlogen onmogelijk werd gemaakt, zoals in 1536, 1557 en 1566, dan heerste er vaak al gauw hongersnood, vooral als de natuur er nog een schepje bovenop deed, zoals in 1556: 'In het selve jaer is het soo drogen Somer geweest, dat het gras stont verdorret op 't velt, waerop groote duyrtte is gevolgt. Daer was soo grooten ellende van honger, dat men niet schrijven en kan. De Armen ende Ambagtslyuden wilde op de Rycke luyden slaen. De Raedt setten de Conventen ende Rycke luyden op een somme gelts, daer men Coorn ende Broot om coff'.

En in 1564 veroorzaakte een zeer strenge winter opnieuw ellende: 'In den selve jaer begon het te vriesen van den 13 December, ende geduyrende tot S.Matthias toe, eer 't begon te doyen. Het was soo harden vorst datter niemant diergelyke beleeft en hadde of horen seggen, soo datter veel Menschen en Beesten van koude storven'.

Misschien was de ontevredenheid onder het volk toch wel 'het kruut' waar door de aanstichters van wat eerst een soort burgeroorlog leek te worden, 'een lont' bij is gehouden. Er was echter (vooral ook morele) steun van de (hogere) adel nodig om echt in opstand te komen tegen de toch wel zeer machtige en gevreesde vorst in dat verre Spanje. Heel lang heeft men zichzelf ook wijs proberen te maken dat men niet tegen hém maar tegen zijn slechte dienaren het zwaard had opgenomen.

Toen de 'IJzeren Hertog' met zijn indrukwekkende leger van zo'n 10000 'veteranen' de stad Brussel naderde, zou stadhouder Oranje wel overwogen hebben hem gewapenderhand het hoofd te bieden, maar omdat mede-stadhouder Egmond weigerde de eed van trouw op de koning te breken, zag hij hiervan af. Ook toen een leger van 3000 geuzen Antwerpen wel te hulp wilde komen, durfde hij de stoute stap nog niet te wagen. Maar toen de landvoogdes een nieuwe eed van trouw van de stadhouders eiste, gaven Egmond en Hoorne wél daaraan toe, doch weigerde de Prins van Oranje dit.

Alva werd de nieuwe stadhouder (de positie van Margaretha van Parma was onmogelijk geworden: op de laatste dag van 1567 vertrok ze uit Brussel) en tevens voorzitter van de 'Raad van Beroerten', ook wel de 'bloedraad' genoemd, vanwege de vele doodvonnissen. De hoge adel werd niet ontzien (Egmond en Hoorne zouden later zelfs worden onthoofd) en ook Oranje werd voor dit hof gedaagd, maar week uit naar zijn ouderlijk slot in Duitsland, samen met zijn tweede vrouw en dochter en nog zo'n 150 volgelingen. Zijn Nederlandse goederen werden echter wel verbeurd verklaard en zijn oudste zoon, studierend in Leuven, werd 'ontvoerd' naar het Spaanse hof om daar katholiek te worden opgevoed.

In 1567 nam de druk vanuit Brussel op de stad Groningen wel toe, via Aremberg en diens luitenant-(= plv.) stadhouder Johan de Mepsche, hoofdeling te Loppersum maar vaak wonend op zijn borg Duirsum in den Ham. Hieraan werd nog kracht bijgezet door de opmars van vijf vendels voetvolk vanuit Friesland. Als concessie gaf het stadsbestuur de protestanten de opdracht de Broerkerk te ontruimen, maar pas toen enkele maanden later ook in de stad een garnizoen werd gelegerd, werd er 'echt' enigszins tegen de protestanten opgetreden. En ook in de Ommelanden was er intussen allerwegen alweer een einde gemaakt aan de protestantse preken: in begin 1567, het jaar van de komst van Alva, waren vrijwel alle kerken alweer bereid bevonden de oude ceremoniën te hervatten.

De, onder druk van Alva, in oct. 1568 eindelijk geïnstalleerde (reeds in 1561 benoemde) eigen bisschop van Groningen Joh. Knijfftrad ook met verstandige terughoudendheid op tegen de voormalige ketters: priesters moesten afstand doen van hun vrouwen, ketterse boeken moesten worden verbrand, op niet-nakomen daarvan stonden geldstraffen, doch daar bleef het bij. De zgn. collatoren, veelal afkomstig uit de landadel, moesten hierop toezien en tevens zorg dragen voor de 'heengezonden' vrouwen en kinderen (en die waren er heel wat, want de meeste pastorieën in het Westerkwartier werden allang bewoond door complete pastoorsgezinnen!). In oktober 1576 overleed deze eerste (en voorlopig laatste) bisschop van Groningen en een maand later werd Caspar de Robles aan de kant gezet door zijn muitende Waalse troepen, waarna de stad weer zijn eigen lot kon bepalen; en om te beginnen deed ze dit door geen nieuwe bisschop te accepteren. Als stadhouder trad daarna Rennenberg aan.

De oorlog die naar de duur later de 80-jarige oorlog (1568-1648) zou gaan heten en waarbij alleen de zgn. 'Zeven Verenigde Nederlanden' zich vrijvochten, terwijl de overige (zuidelijke) Nederlandse gewesten nog onder gezag van de Spaanse koning bleven, had zich inmiddels om te beginnen in het

hoge noorden aangekondigd, door de inval van Lodewijk van Nassau en de eerste gewonnen slag bij Heiligerlee, waarbij niet alleen Adolf van Nassau maar ook stadhouder Aremberg sneuvelde (en nog 2000 anderen!). Al direct na deze veldslag schreef Lodewijk belastingen uit voor de landstreek tussen 'Reetdeepe und Gerkesbrugge', want vóór alles was geld nodig om de huursoldaten op de been te brengen én te houden. Het mocht echter niet meer baten: ze weigerden dienst en Lodewijk zelf kon nog maar net het vege lijf redden, door de Eems over te zwemmen. Door de komst van Alva en zijn 'staand' eliteleger en de daaropvolgende stationering van Caspar de Robles als nieuwe stadhouder in deze contreien, bleef men voor déze prinselijke belastingen (eerst nog) gespaard.

Na de desastreuze Allerheiligenvloed van 1570 dwong deze Spaans-Portugese bevelhebber (van zes vendels Waalse huursoldaten, waarvoor wekelijks 1500 gulden moest worden opgebracht!) de Friezen met harde hand om de dijken te herstellen (het standbeeld van de stenen man met de twee aangezichten, op de zeedijk bij Harlingen, herinnert daaraan). En in 1571 (-1576) zette hij de boeren tussen Faan en Bergum aan het werk om een nieuwe vaarweg te graven tussen Leeuwarden en Groningen, vanaf de waterverbinding tussen Briltill en de stad en via de toenmalige meren van Oldekerk en Sebaldeburen (ter vermijding van de omweg over de Lauwers, die bovendien onveilig werd gemaakt door de watergeuzen). Waar dit diep de oude rivier de Lauwers kruiste werden sluizen aangelegd, evenals bij de kruizing met het Wolddiep; en bij deze laatste verrees de eerste 'Gaarkeuken': een spijslokaal voor soldaten en schippers, ter onderscheiding van de Kale Harberg (met 'kolde keuken') die zuidelijk van Lutjegast moet hebben gelegen; daar vindt men ook nog de Casper de Roblesdijk en oostelijk daarvan, ten noorden van Sebaldeburen, is de plaats van die eerste Gaarkeuken nog te lokaliseren. Het Caspar de Robles- of Kolonelsdiep is nog steeds terug te vinden bij Kootstertille, in een bocht van het Prinses Margrietkanaal, en in Groningen als Niekerkerdiep, vanaf Briltill naar het zuidwesten en noordelijk langs Niekerk.

Ook anderszins kregen de boeren in het Westerkwartier het zwaar te verduren: misschien om munitie te voorkomen (die korte tijd later toch uitbrak) kregen ze inkwartiering van de Walen, aan wie de beste kamers en slaapkamers moesten worden afgestaan en de meest overvloedige maaltijden moesten worden voorgezet. Na enkele dagen of soms weken was een kerspel meestal wel helemaal uitgezogen en trokken de Waalse horden af naar een volgend dorp. Ook elders in het land had men te lijden onder de meestal slecht betaalde en daardoor vaak muitende huursoldaten: de Zeeuwen weigerden hun dijken te blijven onderhouden zolang die gehate Spaanse soldaten hen het leven zuur maakten, ze zagen hun land nog liever overstroomd door de zee dan kaalgevreten door die plunderende huurlingen...

Na een, eveneens door geldgebrek mislukte, inval van de Prins van Oranje in Brabant, slaagde deze er in 1572 wél in, nu vanaf de zee kant (via de Briell!), het land binnen te vallen en daar een 'volksopstand' te ontketen. Veel steun ondervond hij hierbij van de Watergeuzen, door de Prins, als Duits vorst, voorzien van 'geldige' kaperbrieven, waardoor hun zeeroverij werd gelegaliseerd tot officiële oorlogshandelingen. Een andere steun kwam van de kant van de terugkerende uitgeweken calvinisten, die in steeds meer plaatsen de macht in handen wisten te krijgen, vooral omdat nu veel katholieken en geestelijken, op aanraden van Alva, waren uitgeweken. En al na vrij korte tijd werd de Prins door de Staten van Holland en Zeeland (opnieuw) als stadhouder erkend. Maar nog datzelfde jaar ontviel hem de steun van de Franse Hugenenoten, die het na de Bartholomeusnacht zélf zwaar te verduren kregen. Er volgde een Spaans tegenoffensief, echter al gauw wat afgeremd omdat nu (ook) Alva met geldgebrek te kampen kreeg, maar desalniettemin leidend tot het beleg van Haarlem (1572/1573), Alkmaar (augustus tot oktober 1573) en Leiden (met een korte onderbreking bijna een jaar durend, tot het ontzet op 3 oktober 1574).

De oude tegenstelling tussen Stad en Ommeland verscherpte zich in die tijd weer in ongekende heftigheid. Eénstemmig waren ze alleen in hun protest tegen de gehate 100e, 20e en 10e penning van 1570: resp. 1% van de waarde van alle roerende én onroerende goederen, 5% van de verkoopwaarde van onroerende goederen en 10%(!) bij iedere verkoop van roerende goederen. In Spanje werden al deze belastingen allang geheven, maar in de Nederlanden werd het als een doodsteek beschouwd voor de opkomende koopliedenstand (vooral de 'omzetbelasting': de 10e penning was fnuikend voor de handel). Alva haalde bakzeil en nam genoegen met het afkopen van de 20e en 10e penning voor f2.000.000 per jaar. Maar tot grote ergernis van de stad hadden de Ommelanden deze belastingen toen al af weten te kopen voor f28.000! Diezelfde Ommelanden die nog in 1572 de door hen gevraagde toestemming (van de Spaanse koning) kregen om zich 'Friesche Ommelanden' te noemen...

De aloude animositeit tussen de twee leidde ertoe dat ze 'automatisch' in tegengestelde kampen terecht kwamen: de Ommelanden zochten steun bij de (opstandige) Staten-Generaal (ze zonden - zonder stad! - hiervoor eigen afgevaardigden naar Brussel: een abt en drie jonkers), de stad koos de kant van de koning. Toch sloot de stad zich wél aan bij de Pacificatie van Gent (nov. 1576), die vooral ten doel had van de dure Spaanse bezetters af te komen (die dan ook vervolgens voor f200.000 werden afgekocht; het feestelijk vuurwerk, afgestoken op de Martinieten bij hun aftocht in 1577, veroorzaakte een brand waardoor torenspits en kostbaar uurwerk verloren gingen!), doch waarbij voorts de onderlinge verdraagzaamheid op godsdienstig gebied werd gegarandeerd.

Bij de Pacificatie van Gent, de 'eerste unie' tussen alle staten, tot stand gekomen na de 'Spaanse Furie' door muitende Spaanse huurlingen die vooral in de zuidelijke gewesten huishielden en deze daardoor juist in het opstandige kamp dreven, was overeengekomen dat alleen in Holland en Zeeland (en Buren en Bommel) de nieuwe godsdienst toegestaan zou worden, doch dat het calvinisme in de overige gewesten niet (langer) zou worden vervolgd; en verder werd de Prins van Oranje erkend als stadhouder (van Holland en Zeeland) en werden de plakaten van de Spaanse koning geschorst. In deze tijd arriveerde als nieuwe landvoogd Don Juan, bastaardzoon van Karel V en dus halfbroer van Filips II, doch deze moest, om zijn landvoogdschap erkend te krijgen, eerst het Eeuwig Edict ondertekenen, inhoudende dat de Spaanse troepen uit alle delen van de Nederlanden zouden vertrekken; adertje onder het gras was echter dat de rooms-katholieke godsdienst weer als heersende religie zou gelden, reden waarom de noordelijke gewesten toch dit verdrag afwezen. Maar om een tweede Spaanse furie te voorkomen wilden de Staten Generaal de landvoogdij dan toch maar liever in alle openheid opdragen aan de Prins van Oranje, doch dit was weer onacceptabel voor het zuiden, en als compromis werd de 19-jarige (!) zoon van de Duitse keizer als landvoogd benoemd; achter diens 'facade' ging echter de Prins voluit de dienst uitmaken.

Na de Pacificatie van Gent keerden de meest geprofileerde protestanten terug uit Noord-Duitsland, waarheen ze waren uitgeweken, en hoe klein in aantal ook wisten ze toch in sterke en toenemende mate hun invloed te doen gelden. Ook in de nieuwe magistraat van de stad Groningen waren de protestanten vrij sterk vertegenwoordigd, maar omdat de meerderheid juist almaar koningsgezinder werd (want immers anti-Ommeland) kwamen ze in een steeds moeilijker positie te verkeren. Eerst schenen ze nog steun te krijgen van de nieuwe, overigens overtuigd katholieke, stadhouder Rennenberg, die de protestanten niet alleen de Broerkerk ter beschikking stelde maar ook de St. Walburg, doch dit veranderde drastisch toen deze overliep naar het kamp van de koning. Dit zogeheten 'verraad' van Rennenberg (van 3 maart 1580) was wellicht toch eerder een zich alsnog distantiëren van de allengs machtiger én onverdraagzamer wordende protestanten, landelijk kreeg het echter betekenis als bewijs van de onbetrouwbaarheid en stiekeme Spaansgezindheid van alles wat katholiek was! Enkele honderden protestanten werden gearresteerd of moesten vluchten, en de roomskatholieke werd weer de enige erkende godsdienst. Maar zelfs dan nog blijkt de eigengereide stad geen prijs te stellen op herstel van het (nog steeds vacante) bisdom.

Al in januari 1579, na de aanscherping van het Eeuwig Edict, waarin werd bepaald dat roomskatholiek weer als heersende godsdienst zou gelden en waardoor een einde leek te kunnen komen aan de calvinistische over-heersing en onverdraagzaamheid, én na het succesvolle optreden van de Spaanse veldheer Don Parma, zoon van Alva, die zowat alle steden in Gelderland en Overijssel wist te heroveren, was als verbond van (alleen) de zuidelijke Nederlanden de 'Unie van Atrecht' tot stand gekomen, een soort hernieuwde 'Pacificatie', waarbij men zich tevens weer geheel aan het gezag van de katholieke Spaanse koning onderwierp. Dit werd al na enkele weken gevolgd door de 'Unie van Utrecht', als verbond van (alleen) de noordelijke gewesten en (sedertdien) geldend als een soort grondwet voor dit nogal losse samenwerkingsverband. De Prins van Oranje was echter zelf niet aanwezig bij deze 'geboorte' van de Noord-Nederlandse Natie (nadrukkelijk géén 'eenheidsstaat' maar meer een soort statenbond!). Hij voelde zich verraden, in het zuiden door de katholieke adel, zijn vroegere vrienden (die hem nog kort tevoren zo'n vorstelijk onthaal in Brussel hadden bezorgd), in het noorden door de nieuwe regenten, zijn huidige volgelingen (die maar niet wilden inzien dat het uiteindelijk ook in hun belang zou zijn om die concurrerende zuidelijke handels- en havensteden er bij te houden). Hij bleef vooralsnog de onvermijdelijke tweedeling (in noord en zuid) afwijzen. In 1583, direct na zijn (3e) huwelijk met de hugenote Louise de Coligny, trok hij zich als een diep-teleurgesteld man terug naar Delft, waar hij al een jaar later zou worden vermoord. Voornoemde regenten moeten door Jan de Oude, broer van de Prins van Oranje en voornaamste grondlegger van de Unie van Utrecht, trefzeker zijn beschreven als 'jungen unerfahrenen herrn, pensionarien, geld- und ehrgeitzigen, wie auch furchtsam und klein-muttige herrn'.

De Unie van Utrecht werd aanvankelijk slechts ondertekend door Gelre (waar Jan de Oude prinselijk stadhouder was, tegen de wens van de katholieke meerderheid), Holland, Utrecht, Zeeland én de Ommelanden (dus zónder Stad! - waarmee men echter wel één 'corpus' bleef vormen: de geestelijkheid van de stad had nl. onoverkomelijk bezwaar tegen het artikel waarin godsdienstvrijheid werd gegarandeerd, omdat dit ook op kloosterlingen van toepassing zou kunnen worden verklaard; om de lieve vrede werd men daarom daar-van ontheven, doch desondanks zochten steeds meer geestelijken een veilig heenkomen naar de stad, uit vrees voor het opkomende protestantisme en (nog weer later) voor de gevaarlijke geuzenbendes. Toch bleven ook in de Ommelanden de protestanten eerst nog eenzelfde kleine minderheid vormen, evenals overal in het land. (Omstreeks 1600 was minstens 2/3 van de bevolking nog katholiek; in Alkmaar was tijdens het vermaarde beleg nog geen 3% van het aantal zielen lidmaat van de gereformeerde gemeente, en toen de Staten van Holland en Zeeland de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden, betekende dit dat maar liefst 90% van de bevolking hun religie niet meer openlijk kon belijden!) Hun aanhang kwam vooral voort uit de iets meer ontwikkelden, bijv. de (lagere) landedelen (die als 'collatoren' ook veel invloed konden doen gelden binnen de kerken). De echte overtuigde protestanten trof men vooral aan in de kringen van teruggekeerde bannelingen, die eerder in particuliere huizen hun geheime hagepreken hielden.

Tot de landedelen die al vanaf het begin de 'Staatse Zaak' waren toegedaan, behoorde het geslacht van Ewsum. Wigbolt van Ewsum, borgheer te Middelstum, was al vanaf de beginjaren van de 16e eeuw druk in de weer geweest om 'Lebensraum' voor zijn zoons te scheppen door aankoop van 'gronden met opstrekkingen' (boerderijen met veen) in Vredewold (o.a. bij de Linde onder Marum): een goed gebied voor schaapskudden, voor de jacht én voor veensteken. Zijn hebzuchtige, zo niet gierige, weduwe Beetke van Raskwerd (overleden in 1554) ging hier gretig mee door. De door de voortdurende onlusten en vernielingen berooide boeren waren een wel hele mak-kelijke prooi. Vooral in Marum en tussen Malyk en de Haar viel haar menige heerd in handen (zoals Rewerda, Suwema, Fockema, Pabema, om slechts enkelen te noemen). Op een paar na ontspringen de boerderijen van Nuis, Niebert en Tolbert de dans, maar wél kochten de gebroeders van Ewsum het 'mandeveen' (de veengrond áchter de boerderijen) op van de eigenerfde boeren aldaar. Toen bovendien in 1531, onder aandrang van Karel van Gelre, de eigenerfden het grietmanschap moesten overdragen aan Nienoord, was de macht van dit geslacht duurzaam in deze streek gevestigd, inmiddels in de persoon van Wigbolt Jr. (diens broer Christoffer moest zich tevreden stellen met moeders erfgoed in Raskwerd én de verkregen eigendommen rond Marum en Noordwijk: zie het Inventaris Huisarchief van Nienoord, nom. 434: de overeenkomst met Leo Iwema 'anno 1559 den 25 Augusti' over de 'Verdeeling van landen en venen onder Marum en Nuis'. De veenontginning werd met ongekeerde ondernemingslust en ongewoon grootscheeps aangepakt. Kan laagveen langs stroompjes en diepjes worden afgegraven, het Vredewolder hoogveengebied vergde veel meer investeringen vooraf: de aanleg van kanalen, bruggen en (vooral veel) sluizen. De Jonkersvaart, gegraven vanaf het eveneens door van Ewsum aangelegde Leekster Hoofddiep, om de noordelijke rand van het 'Nyenootveen aan snee' te brengen, is genoemd naar de Jonkers van Nienoord (van de Ommelander hoofdelingen waren de van Ewsoms de eersten die zich 'jonker' lieten noemen).

In 1550 ging van Ewsum eerst een samenwerkingsverband aan met de Friese Burmania's, die eenzelfde soort plannen koesterden bij de Wilp. Doch met de dood van Reinolt van Burmania, die Drost van Drenthe was geweest, trok deze familie zich uit het ambitieuze project terug. Bij de voortdurende grensgeschillen tussen de 'gerechtigde' Drentse boeren en de Vredewolders, was van Ewsum in staat de procesgang te rekken en daardoor de kleinere boeren op (voor hen te hoge) kosten te jagen, waardoor hij tenslotte het grootste deel van de verder weg gelegen venen in handen wist te krijgen, waarna hij de zaken nog grootser ging aanpakken. Zelfs de voorziening van consumptiegoederen voor de veenarbeiders ging hij exploiteren, met een eigen 'brouwhuis' voor het bier en een 'slijthuis' waar levensmiddelen werden 'gesleten' tegen afgifte van bonnen. Intussen bouwden schuitemakers aan het Leekster Hoofddiep de benodigde schuiten en op de 'Leecke' verzezen de eerste huisjes voor de ambachtslieden. Hiervoor moest van Ewsum zo zwaar investeren dat buitenlands kapitaal te hulp moest worden geroepen (de opgerichte 'Compagnie' die in 1571 Wigbolt's veenderij in het vennootschap opnam, zou beginnen met een startkapitaal van f228.000!!). Op aandrang van de Keulse geldschietters werd in 1573 een 75 ha grote heerd in het kerspel Grijskerk opgekocht waar buitendijks ('opstrekkelijk') 20 zoutpannen konden worden aangelegd: de zoutziederij in Opslagh (die door de Duitsers wel 'Nord-salzburg' werd genoemd...) bij het latere Kommerzijl aan de monding van de Oude Riet. Toen door de oorlogshandelingen de werkzaamheden geruime tijd stil kwamen te liggen, kon van Ewsum het echter niet langer bolwerken: zijn Compagnie ging failliet.

In die (oorlogs)tijd liet Wigbolt zich overigens niet onbetuigd: toen eerst zijn broer Christoffel door de Stad gevangen was gezet en daarna de beheerder van de Opslagh weigerde de kasgelden aan hem af te dragen, was de maat vol en vormde van Ewsum een eigen gewapende macht, bezette de zoutziederij en negeerde vervolgens de veroordeling door de Hoofdmannenkamer (waarbij hem zelfs de zeggenschap over het veenbedrijf werd ontnomen!). Met steun van zijn vriend Rennenberg wist Wigbolt die Hoofdmannenkamer onbevoegd te laten verklaren in Ommelandse zaken als deze en kon hij (eerst weer) het werk in de venen hervatten. Maar al gauw nadien, in 1580, liep Rennenberg over naar het Spaanse kamp en toen bleef voor Wigbolt weinig anders over dan daadwerkelijk deelnemen, met een eigen guerrilla-legertje, aan de oorlog. In deze hoedanigheid wist hij zelfs een deel van de Ommelanden te bevrijden van het Spaanse juk (en onder het, door menigeen minstens zo onaange-naam gevonden, Staatse staatsgezag te brengen) maar de aanstelling tot prinselijk stadhouder viel hem toch niet ten deel, wél kreeg hij de kolonelsrang en het bevel over zes vendels 'echte' soldaten. En ook een regelrechte Spaanse tegenstander als Verdugo betoonde hem zijn respect, niet alleen voor zijn moed maar ook voor zijn 'hoofse' leefwijze: zo zou hij zijn maaltijden veelal luister hebben bijgezet door een troep fluitspelers. (Verdugo vermoedde zelfs dat hij vooral daaraan zijn financiële ondergang te danken had!)

De zaak liep (hem) echter meer en meer uit de hand: omdat hij zijn ruwe huurlingen niet voldoende wist te disciplineren, werd het een steeds grotere 'bende', in de meest letterlijke zin, en van Ewsum een gevreesde bende-leider inplaats van een alom geachte aanvoerder. Niets en niemand werd ontzien: niet alleen de boeren hadden zwaar te lijden onder dit 'Nienoord-geweld', ook kloosters en kerken vielen ten prooi aan zijn alles afstropende en allerwege brandschattende bende. Na 1580, de tijd van de steeds meer veld winnende Spaanse landvoogd Parma, brak voor de Ommelanden een verwarde periode aan met brandstichtingen en plunderingen van beide kanten. Vele jaren lang hielden, in deze streken, de Spaanse troepen echter nog het overwicht en waren vooral protestantse predikanten hun leven geen moment zeker.

De trouw van de stad Groningen aan de Koning werd door Parma in 1581 beloond met het, door de Ommelanden echter nooit erkende, 'volledige stapelrecht' en het al even begeerde 'biermonopolie'.

Pas in 1581 waagde men het erop Filips II als landsheer 'af te zweren' (het 'Plakkaat van Verlatinghe' heeft later nog als voorbeeld gediend voor de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring!): niet voor niets staat in het geuzenlied van 1570 (sinds 1932 het Nederlandse volkslied) "Den coninck van Hispaengien heb ick altijd gheëert." Hiermee werd de basis gelegd voor een (aristocratische!) republiek, een staatsvorm die in die tijd uniek was. Terwijl overal elders in Europa de vorsten steeds meer de macht herwonnen op de steden en de adel, kregen in de Nederlanden de gewesten het voor het zeggen. Men denkt het eerst (dan ook) niet zonder een soeverein landvoogd te kunnen stellen, vandaar dat na de dood van Willem de Zwijger naarstig naar een geschikte edelman wordt gezocht, die men tenslotte denkt te hebben gevonden in de persoon van Leicester, die het echter slechts een jaar uithoudt. Daarna blijkt men het toch best zonder te kunnen: van de nood (geen soeverein te vinden!) wordt een deugd gemaakt door dan maar ronduit voor de republiek als staatsvorm te kiezen!

Werd eerst de landsregering nog gevormd door Prins en Staten-Generaal en die van de afzonderlijke gewesten door Stadhouder en Staten, nu wordt de Stadhouder (i.p.v. vertegenwoordiger van de landsheer) de hoogste dienaar van de (gewestelijke) Staten én opperbevelhebber van leger en vloot van de Unie. Het blijven koesteren van een 'eigen' inheemse dynastie (als leverancier voor deze stadhouders) is als een tegemoetkoming te beschouwen aan de alom heersende nationale resp. 'vorstelijke' mythe.

De nog (te) jonge Prins Maurits, zoon van Willem van Oranje en Anna van Saksen, werd Stadhouder van Holland en Zeeland (en nog weer veel later ook nog van Groningen). De prille 'Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden' (te weten: Holland, Utrecht, Zeeland, Gelderland, Overijssel, Friesland én Groningen & Ommeland) werd geregeerd door geheel soevereine gewestelijke Statenvergaderingen.

De landelijke Staten-Generaal werd samengesteld uit afgevaardigden van de zeven gewesten, het voorzitterschap wisselde wekelijks. Ingevolge de (fundamentele) Unie van Utrecht was éénstemmigheid vereist in zaken van 'bestand, vrede, oorlog of belastingen' en moest de godsdienst door de gewesten naar eigen goeddunken worden geregeld - zij het dat niemand terzake van de religie vervolgd zou mogen worden.

In 1581 overstroonden Staatse krijgsbenden vanuit Friesland het Westerkwartier en in een bloedige veldslag bij Grijskerk werd de vijand een gevoelige klap toegebracht. Maar in een Spaans tegenoffensief werd eerst de alweer druk plunderende Nienoordbende op de vlucht gejaagd en werden vervolgens de te hulp komende Staatse troepen, onder bevel staand van Norri(t)s, volkomen in de pan gehakt (tussen Noordhorn en Niezijl, op een land dat nog steeds 'Norritsveld' heet). Er sneuvelden daar in totaal wel zo'n 2000 man! De schans bij de Bomsterzijl in Niezijl wist zich echter te handhaven en bleef al die tijd in Staatse handen.

Aan beide zijden gingen overigens meer mensenlevens verloren aan de pest dan door de oorlog. Ondergelopen land door doorgebroken dijken en een ook nog aanhoudende regenval, maakten die tijd en die streek wel heel erg troosteloos.

In 1588 kwamen de Staatsen eindelijk uit het defensief en begon Maurits het offensief dat tot de overwinning zou leiden. Willem Lodewijk van Nassau, zoon van voornoemde Jan de Oude en sedert 1584 prinselijk stadhouder én kapitein-generaal van het gewest Friesland (later liefkozend 'Us Heit' genoemd en niet, zoals al zijn voorgangers, aangesteld door de landsheer doch door de soevereine gewestelijke staten!) begon in 1589 een nieuw offensief, maar het zou nog heel wat jaren duren voor ook de stad Groningen in handen van de Staatsen kwam. In de tussenliggende jaren bleef het erg onrustig en erg onveilig in het Westerkwartier, met vijandelijke troepen zo dicht op elkaars huid. Naast de Bomster-Schans was ook de Zoutkamper Schans in Staatse handen (de laatste stond een tijdlang onder bevel van Caspar van Ewsum), de Opslagh bij Kommerzijl en de belangrijke sperschans van Enumatil (die de weg via Vredewold naar Friesland afgrensdde) waren Spaanse bolwerken (tot aan hun val in 1591), evenals die van Aduarderzijl (tot 1594).

Het Staatse leger lag in die tijd een tijdlang stevig ingegraven in Tolbert. Met een omtrekkende beweging langs Bakkeveen, Marum en Niebert rukten de Spaanse troepen hiertegen op, tenslotte stellingen betreffend bij Boerakker en de Holm (tussen Niebert en Tolbert). Na een vuurgevecht dat de hele dag duurde, trok Verdugo zich, al brandschattend (!), langs dezelfde route terug.

Op 22 mei 1594 bereikte het Staatse leger Helpman, vlak onder Groningen. Dit leger stond onder bevel van Prins Maurits, tot ongenoegen overigens van de Friese Staten: zij hadden Groningen zelf willen veroveren en daarom verboden ze hun stadhouder Lodewijk om met zijn troepen Maurits' legermacht te komen versterken.

Het zou nog een belegering van een volle maand vergen voor de stad eindelijk de poorten opende en zich overgaf. Bij het 'Tractaat van Reductie' werd niet alleen de overgave getekend, doch tevens bepaald dat nu ook de stad binnen de Unie van Utrecht zou komen, met de Ommelanden verenigd tot één gewest. Op 17 februari 1595 besloten de Staten-Generaal dat 'Stadt ende Ommelanden van Groeningen ten eeuwigen daeghe voor eener provincie gehouden worden'. Over de naam viel evenwel nog genoeg te twisten, maar tenslotte werd men het (min of meer) eens over het neutrale 'Stad & Lande'. Het in 1595 ontworpen provinciewapen was ook al zo'n zinnebeeld van een omstreden compromis: de (Duitse!) adelaars van de Stad samen met de (Friese!) plompeblenden voor de Ommelanden.

De Prins van Oranje schijnt ooit te hebben verzucht dat hun aanhoudende 'disputieen ende querelen' hem deed denken aan 'een quat man ende wijff ende nijet en wiste wel(ke) de man ofte het wijff was'. Waar ze het wél steeds over eens waren was hun gezamenlijke zelfstandigheid tegenover de Stadhouder, die dan ook zelden was aan te treffen in zijn paleis 'Het Prinsenhof', want hij had hier toch niets in te brengen.

Toen in 1599 de Staten-Generaal de stedelijke voorrechten enigszins gingen inperken, op aandrang van de Ommelanden, begonnen de stedelingen dadelijk weer te morren, wat zelfs leidde tot militair ingrijpen: de stad werd opgezaaid met een Staats garnizoen en een dwangburcht.

Bij het 'Tractaat van Reductie' werden ook alle kerkelijke goederen geconfisqueerd en ter beschikking gesteld van de overheid: de (Ommelander) gedeputeerden, die van de netto opbrengst wél de toelagen van predikanten, studenten en armlastigen (zoals bijv. de achtergebleven kloosterlingen) hadden te betalen. Er moesten echter zulke zware herstelbetalingen worden opgebracht, de geldnood was en werd zo groot, dat hier weinig van terecht kwam, en dus moesten de arme boeren er maar weer eens aan geloven, door de ene 'schatting' na de andere. De vrijheid was (en werd) duur betaald, zeker door een groot deel van het Westerkwartier. Overal de trieste verlatenheid van ondergelopen land of voortwoekerende rietvelden waar eens akkers waren geweest, zwartgeblakerde puinhopen en leeggeroofde stallen. Maar men stak de handen uit de mouwen: rietvelden werden afgebrand, sloten en tochten geschoond, sluizen hersteld en dijkaten gedicht.

Menige boerderij werd weer opgebouwd met de grote bakstenen ('kloostermoppen') afkomstig van de nu toch ontvolkte kloosters. De snel oplopende graanprijzen maakten het aantrekkelijk om over te gaan op akkerbouw of gemengde bedrijven. Dit gaf aanleiding tot het aanbouwen van graanschuren, naast de tot dan toe gangbare stallen.

Menige boer had zich in de oorlogsjaren moeten belasten met zware hypotheekschulden: veel heerden waren 'verset' (c.q. in onderpand gegeven) om aan klinkende munt te komen. En op veel kloosterheerden was de toestand zo slecht dat men nauwelijks de 'meiers' kon vasthouden, laat staan nieuwe aantrekken.

Met het oog op een nieuwe pachtregeling werd in 1597 begonnen met het opmeten van land: de landmeters werkten onder toezicht van gecommitteerden van de Staten en voor het Westerkwartier was dat Geert van Bijma op 't Faan, ten zuidwesten van Zuidhorn ('Faan' is oud-Fries voor 'veen').

Na de Reductie kwamen de schuldeisers of hun ergenamen al gauw opzetten, maar waar moesten die arme boeren het geld opeens vandaan halen? Geld dat bovendien steeds duurder werd: in 1598 was de rentevoet al gestegen tot de ongekeerde hoogte van 8%, hetgeen leidde tot devaluatie als gevolg van nieuwe geldaanmaak. Geen overheid die hielp of bijspoor, dus begonnen al in 1595 de gerechtelijke verkopeningen. De meeste heerden kwamen in bezit van stadsmagistraten of hoge legerofficieren. In het gunstigste geval mocht de boer 'meier' blijven op zijn vroegere bezit.

Of de Iwema's toen al door dit lot zijn getroffen of eerst ook deze dans nog zijn ontsprongen, is niet meer na te gaan. Uit het feit dat pas bij Bonne Dates Iwema (1630-1680) wordt vermeld dat hij landbouwer is te Oldebert, overigens nog voorafgestaan door de vermelding 'van Niebert', zou men kunnen afleiden dat deze overgang (en sociale teruggang?) pas rond het midden van de 17^e eeuw heeft plaatsgevonden.

De Hervorming die na 1594 ook in de stad Groningen en omgeving doorzette was wel een reformatie van boven-af en werd slechts door een betrekkelijk klein aantal van harte onderschreven. Stadhouders Willem Lodewijk nam aanstonds de reformatie krachtig ter hand: in de Ommelanden kwamen soldaten de kerkgebouwen 'sehr-ordentlyck' opschonen voor de calvinistische erediensten. Alleen werd wel het 'collatierecht' angstvallig ontzien: dit recht om kerkelijke aanstellingen (van pastor, koster, organist) te bezorgen of in elk geval te bekrachtigen, was van oudsher voorbehouden aan de 'bezittende klasse', aanvankelijk vooral de 'eigenerfden', later waren het meer (en meer) de landjonkers die deze rechten hadden opgekocht (of althans: verworven). Met de Hervorming en het van kracht worden van het nieuwe kerkrecht, schafte de stad Groningen dit collatierecht wél dadelijk af, maar in de Ommelanden bleven de 'wereldlijke heren' hun invloed terdege uitoefenen, zelfs tegen de protesten van Willem Lodewijk in.

Nog in 1607 trok een Groninger predikant fel van leer tegen de corrupte collatoren en de (hun) hienlikkende dominees, aan wie het te wijten zou zijn dat 70 dorpen zich maar moesten zien te redden met nog geen 25 predikanten.

De zorg voor de kerkgebouwen bleef ook berusten bij de overheid en zo werden veranderingen vaak veel minder drastisch uitgevoerd dan de predikanten wensten. De orgels bleven behouden, hoewel ze in de kerkdiensten geen rol meer speelden (en daarbuiten brachten de stads-organisten nog wel vaak melodieuze ten gehore die aan het verleden deden denken). De burgerlijke overheid bepaalde ook waar de houten preekstoelen moesten komen te staan, waar omheen men staande de preek kon beluisteren, want kerkbanken waren er in het begin alleen nog maar voor de aanzienlijken; de lange duur van de diensten maakte echter al gauw kerkbanken noodzakelijk: werd er daarvoor nog als vanouds knielend gebeden, door deze banken kon dat niet meer en vanaf die tijd werd het de gewoonte dat de mannen staande baden en de vrouwen zittend.

In de kerken van Nuis en Opende waren zelfs de altaren gewoon blijven staan en geen mens die dat opviel als iets ongerijms.

Het was waarschijnlijk ook vooral aan de onverschillige houding van veel karspelbewoners te wijten dat de 'inwendige' reformatie van 'hoofd en leden' zo traag vorderde.

Men moest zich eerst ook nog 'behelpen' met de rooms-katholieke Bijbel en met de psalmberijming van de wel wat erg anti-roomse en volkse Datheen. (Marnix van St. Aldegonde moest nog met zijn betere berijming beginnen.)

Volgens het 'Tractaat van Reductie' zou in Groningen 'gheen ander Religie geëxerceert' worden dan de gereformeerde, maar niemand's geweten zou daarop echt worden 'geproefd'. In en rond de kerkgebouwen, toebehoorend aan stad of kerspel, werden ook de doden van alle gezindten begraven; de begrafenis gold echter niet meer als een kerkelijke plechtigheid.

Tegen de andere protestantse stromingen (vooral de luthersen!) werd wel wat toleranter opgetreden dan tegenover de katholieken, maar de al gauw bijna spreekwoordelijke calvinistische onverdraagzaamheid liet ook bijv. de 'oproerige' dopersen bepaald niet ongemoeid.

Toch bleef er ook binnen de gereformeerde kerk wel voeling en affiniteit bestaan met meer verdraagzame stromingen, vooral vertegenwoordigd door Dirck Volkertsz Coornhert uit Haarlem, volgeling van de bekende 'bijbelse humanist' Desiderius Erasmus van Rotterdam. Dit Humanisme kwam (weer) voort uit de (over-)heersende geestesbeweging van de 15e én 16e eeuw, te weten de Renaissance (of de 'wedergeboorte' van de klassieke, Griekse en Romeinse, oudheid, met als wezenlijk kenmerk de herwaardering van de 'eigen waarde' van de individuele mens in/en diens eigen wereld: dit als reactie op de veel meer metafysische gerichtheid op God en Hiernamaals van de Middeleeuwen). Wat de Hervorming met dit Humanisme gemeen had was, op z'n minst, de emancipatie (van de Roomse 'moederkerk'), maar wat uiteraard een verschil- én twistpunt bleef was de secularisatie.

De nieuwe kerkordening ging uit van 'meerdere' vergaderingen: particuliere synode en classis, gebaseerd op het in 1571 in Emden besloten beginsel: 'Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woords, gheen Ouderlincke, noch diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maer een yegelijk sal hen voor alle suspicien ende aanlockinge om te heerschappen wachten'...

Waarmee in elk geval nadrukkelijk elke vorm van bisschoppelijke kerkorganisatie werd afgezworen. Maar de wereldlijke overheid (die juist een nieuw 'pausdom' vreesde van de kant van oppermachtige predikanten!) wilde toch wel een flinke vinger in de pap houden en méér in de melk te brokken hebben dan de kerkelijke overheid lief was. De Staten van Holland stelden in 1576 voor dat de magistraat de predikanten zou benoemen en zelfs de evt. leergeschieden zou beslechten. En in alle gewesten ontstond het gebruik dat de Staten zich op de synodes lieten vertegenwoordigen door 'commissarissen-politiek', die erop moesten toezien dat de kerkvergaderingen zich geen overheids-bevoegdheden toe-eigenden.

In het Westerkwartier waren geen (ervaren) bannelingen teruggekeerd uit Oost-Friesland en was men nog zo gewend aan de roomse leefstijl dat men met zo'n nieuwe methode geen raad wist. De classis Westerkwartier vergaderde eerst zelfs nog in het (vervallende) Aduarder klooster, later in Zuidhorn. Het beleid was vooral gericht op bestrijding en opruiming van wat genoemd werd 'paapse abussen', maar dat was geen eenvoudige zaak. De pastoors waren wel allemaal afgetreden maar meestal ter plekke blijven wonen. En omdat ze niet door de bevolking werden 'aangebracht' konden de, in allerlei vermommingen rondtrekkende, jezuïtische priesters het 'oude geloof' blijven uitdragen; en zo konden ook overtuigde katholieken nog heel lang bestuursfuncties blijven uitoefenen, hoewel dat intussen wel bij de wet verboden was.

Waar de calvinisten al dadelijk veel aandacht aan besteedden was het onderwijs, van hoog tot laag. De Latijnse scholen behielden wel hun humanistisch karakter, maar het aantal vakken werd uitgebreid (de kinderen moesten niet alleen de psalmen uit het hoofd leren, ook de Heidelberger Catechismus werd hen voortaan bijgebracht).

Op de synode van 1594 (waar ook Willem Lodewijk bij aanwezig was) viel het besluit: 'In yder carspel sal een Schoelmeister wesen, die Kosterie mede bedienende, die de dorpskinderen schrijven und lesen lere, unde diesulvige in den Catechismus onderwijse...' De schoolmeesters moesten wel 'zuiver in de leer' zijn en dat tegenover de classis kunnen aantonen.

Reeds in 1575 was door de Prins van Oranje de stoot gegeven tot de oprichting van de Universiteit van Leiden, waar ook weldra predikanten konden worden opgeleid (daarvoor was dit alleen in Duitsland of Zwitserland mogelijk). Nog vlugger kwam echter de opleiding tot predikant van de grond in de nieuwe Academie van Franeker (1585).

Aduard, Garnwerd en Visvliet waren voorlopig de enige plaatsen die een protestantse predikant kregen, de rest bleef zonder. Op de synode van 1607 werd vermeld dat nog tien gemeenten vacant waren, waaronder vrij grote als Grijpskerk en Noordhorn. In Vredewold werden negen gemeenten bediend door die ene predikant van Tolbert, zodat 'de ingesetenen er waren als schaepkens sonder herder en geheel in 't wilde rondlopend'...

In 1609 was in Oldekerk nog steeds de roomse schoolmeester niet vervangen en ook dit was geen uitzondering. En nog in het midden van de 17e eeuw moest de classis erop aandringen toch vooral geen roomse buurrechters meer aan te stellen bij de jaarlijkse 'aanzwering' op Hemelvaartsdag!

En het is misschien toch ook tot de voortlevende roomse folklore te rekenen dat deze en dergelijke evenementen (waaronder ook de jaarlijkse 'verpondings'-betaaldag en huwelijksinzegeningen op zondagen na de middagdienst) gretig werden aangegrepen om de bloemetjes eens flink buiten te zetten en om de drank ruimschoots te laten vloeien. Hoe de classis hiertegen ook fulmineerde, het bleek vrijwel onuitroeibaar, het langst de eet- en drinkgelagen in aansluiting aan begrafenissen! De karspellieden van Marum en Nuis stuurden zelfs eens twee afgevaardigden naar de classis om daar opheffing van het kerkelijke verbod op lijkdiensten te bepleiten, maar tevergeefs. Het ging niet zozeer om die rouwdiensten-op-zich maar om de 'uitvaartsmaaltijd' en (vooral) het woeste drinkgelag dat daarop placht te volgen (het vertappen van zes vaten van het koppige 'kluunbier' was geen zeldzaamheid).

Ereschoten en huldemuziek bij een huwelijk (ook op zondagmiddag), 'kindelbieren' bij een geboorte, doop-malen bij de doop, 'leedbieren' en 'utigsten' bij overlijden en begrafenissen, ze stamden allemaal uit een even oeroude als 'heidense' traditie en waren daarom 'diep geworteld'. Er wordt wel beweerd dat zelfs predikanten zich bij dit soort 'uitspattingen' niet altijd onbetuigd hebben gelaten.

(En wie-weet hoe de buurrechters zélf zich hierbij soms hebben gedragen? Of zou ook Harcke Iwema op die bewuste Hemelvaartsdag van 1531 gewoon stomdronken zijn geweest en kon hij daardoor zijn hoofd niet stilhouden en nog slechts een onverstaanbaar soort Fries brabbelen?)

De eerste kerkvisitatoren in de classis Westerkwartier hadden het al over de alom nog heersende 'woestheid' van de bevolking en over de onervarenheid van de kerkopzieners, als ook over de 'ongebonden wanorde onder sovele benden van secten'. De 'leer' was al bijna onverteerbaar voor de onontwikkelde plattelanders, aan een echt christelijk 'leven' kwamen ze vaak al helemaal niet toe. Bijvoorbeeld van zoiets als zondagsheiliging kwam al heel weinig terecht: vooral in de hooitijd riepen de kerkklokken meer dan eens tevergeefs op tot de eredienst, en het zou zelfs wel zijn voorgekomen dat de predikanten zélf het te druk hadden met het hooien van hun pastorieland om ter kerke te gaan...

In hoeverre en vanaf wanneer precies de Iwema's tot het protestantisme zijn overgegaan, is niet meer na te gaan. Afgaande op de doop- en trouwboeken van Niebert en Nuis hebben ze reeds vanaf de Reductie tot de nederduits-hervormde kerk behoord. Ook zou men misschien van de vroegste grafschriften (van 1601 en 1629) kunnen zeggen dat daar een protestantse ondertoon uit naar voren komt, nl. uit de nadrukkelijke verwijzing naar Jezus Christus als enige Zaligmaker en Verlosser.